

ДӘРІСТЕР КОНСПЕКТІСІ

1-тақырып. Экологиялық құқықтың түсінігі, пәні және жүйесі. Экологиялық құқықтың қатынастар.

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерге құқық жүйесінде экологиялық құқықтың алатын орны туралы түсініктерін қалыптастыру,

Негізгі сұрақтар:

Мемлекеттің экологиялық функциясы. Қоршаған табиғи орта құқық объектісі ретінде. Экологиялық құқықтың түсінігі мен пәні. Экологиялық құқықтың әдістері. Экологиялық құқықтың жалпы және арнайы қағидалары. Экологиялық құқықтың жүйесі. Қазақстан Республикасының қазіргі құқық жүйесіндегі экологиялық құқықтың орны. Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен ара қатынасы. Экологиялық құқық қатынастарының түсінігі және мазмұны. Экологиялық қатынастардың түрлері. Экологиялық құқық қатынастардың субъектілері және объектілері. Экологиялық құқық қатынастардың пайда болуы, өзгертілуі және тоқтатылуы.

Мемлекеттің экологиялық функциясы.

Мемлекеттің функциялары адамның, қоғамның және мемлекеттің қарым-қатынасы, мемлекеттің жұмыс істеуіндегі қоғамның рөлі және мемлекеттің қоғамның дамуындағы рөлі тұрғысынан қарастырылуы тиіс.

Мемлекет функцияларын қарастыра болсақ, демократиялық мемлекеттің функциялары дегеніміз – қоғам үшін кейбір жалпы міндеттерді шешу қажеттілігінен туындайтын мемлекет қызметінің негізгі бағыттары. Функциялар мемлекеттің қоғамдағы мәні мен мағынасын сипаттайды. Демек, демократиялық емес мемлекетте функциялардың шеңберінде белгілі бір міндеттер қоғамның барлық мүдделеріне емес, белгілі бір әлеуметтік топтардың мүддесі үшін жасалуы мүмкін.

Мемлекеттің экологиялық функциясы қазіргі заманға сай мемлекеттің ірі және тәуелсіз функцияларының бірі ретінде қарастырылады. Мемлекет және құқық теориясы әдебиеттерінде аталған функция кейде табиғат қорғау (қоршаған ортаны қорғау) функциясы деп аталады. Мемлекеттің экологиялық функциясының мазмұны табиғат қорғаумен ғана шектелмейді, оның мазмұны кеңірек. Қоғам табиғаттың және оның ресурстарына қатысты маңызды мәселелердің оңтайлы кешенді және бір мезгілде шешілуіне мүдделі. Демек, мемлекеттің экологиялық функциясының мазмұнына мемлекеттік меншіктегі табиғи ресурстарды қоғам мүддесі үшін басқару қызметі, сонымен қатар олардың сарқылуын болдырмау мақсатында табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, қоршаған ортаны бүлінуден қорғау, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау мен қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар. Аталған функцияны іске асыру тиімділігін мемлекеттің ұтымды табиғат пайдалану, қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз етуінен көруге болады.

Табиғат пайдалануды және табиғатты қорғауды құқықтық реттеудің дамуын зерттеу – экологиялық функция қазіргі заманғы мемлекетке ғана тән функция емес екендігін көрсетеді. Мемлекеттің экологиялық функциясын жүзеге асыру қажеттілігі табиғат қорғау және қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуге жеке әлеуметтік топтардың немесе қоғамның қажеттіліктерінің туындауына байланысты пайда болады. XX ғасырға дейін табиғат қорғау функциясы, негізінен, мемлекеттің меншік құқығын, экономикалық, әскери және салықтық мүдделерін қорғау функциясы арқылы дамыды.

Функцияны жүзеге асыру – бұл қоғам мен мемлекет алдында тұрған белгілі бір міндеттерді шешуге қатысты тәжірибелік қызмет.

Мемлекеттің экологиялық функциясы түрлі нысандар арқылы жүзеге асырылады. Нысан ретінде оны жүзеге асыру әдістері немесе тәсілдері түсіндіріледі. Мемлекет өзінің экологиялық функциясын жүзеге асыру кезінде құқықтық және ұйымдық әдістерді пайдаланады. Құқықтық әдістерге заңдар мен табиғат пен қоршаған ортаны қорғау бойынша басқа да нормативтік құқықтық актілерді қабылдау, құқық қолданушылық және құқық қорғау қызметтері жатады. Құқық қолдану қызметіне экологиялық құқықтық нормаларды жүзеге асыруға бағытталған арнайы уәкілетті мемлекеттік органдардың қызметі жатады. Құқық қорғау қызметі дегеніміз – заңға сәйкес құқық қорғау шараларын қолдану арқылы құқықтарды қорғауға бағытталған арнайы уәкілетті органдардың қызметі. Демек, мемлекеттің экологиялық функцияларын жүзеге асырудың аталған нысандары арнайы билік тармақтары шегінде іске асырылады – заң шығарушы, атқарушы және сот.

Мемлекеттің қоршаған ортаны қорғау функциясының ұйымдастыру әдістеріне экономикалық шараларды қолдану (бюджеттік қаржыландыру, несие бөлу және т.б.), қоршаған ортаны ластаудың шекті мөлшерін белгілеу, экологиялық сараптама, экологиялық сертификаттау, қоршаған ортаны қорғауды жоспарлау, экологиялық бақылауды жүргізу және т.б жатады. Ұйымдастыру әдістері құқықтық болып табылмаса да, олар қоршаған орта құқығында қолданылады және құқықтық шеңберде жүзеге асырылады.

Мемлекеттің экологиялық функцияны орындауы тиісті қоғамдық қатынастарды реттеу болып табылады. Қоршаған ортаға қатысты маңызды қоғамдық қатынастардың басым бөлігі экологиялық құқықпен реттеледі.

Қоршаған табиғи орта – құқық объектісі ретінде.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, қоршаған орта – атмосфералық ауаны, Жердің озон қабатын, жер бетіндегі және жер астындағы суларды, жерді, жер қойнауын, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін, сондай-ақ олардың өзара іс-әрекетінен туындайтын климатты қоса алғанда, табиғи және жасанды объектілердің жиынтығы. Бұл қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесу үрдісінде пайда болатын және шаруашылық қызметтің барлық ауыртпалығын сезінетін күрделі табиғи және әлеуметтік кешен.

Құқықтық қорғау объектісі ретінде қоршаған орта мынадай ерекшеліктерге ие болады:

- табиғи ортаға қарағанда қоршаған орта табиғи элементтердің адам қызметінің нәтижесімен үйлесетін сапалы жаңа құрылым болып табылады;
- егер табиғаттың сапасы табиғаттың өзімен қамтамасыз етілсе, қоршаған ортаның сапасы оны қорғау және қалпына келтіру арқылы жүзеге асырылады;
- табиғи орта аясында қорғаудың орталық объектісі экожүйе болып табылады, қоршаған орта саласында қорғау объектісі – адамның экологиялық игілігі, ал қоршаған ортаны қорғау – оған қол жеткізу құралы болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы қатынастардың объектілері арасында «ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сирек табиғи ландшафтар, табиғи экожүйелер және өзге де табиғи объектілер» ерекшеленеді. Аталған объектілер «функционалды және табиғи өзара байланыста географиялық және өзге де белгілермен біріктірілген табиғи объектілер» ретіндегі «табиғи кешен» түсінігіне біріктірілуі мүмкін. Сонымен қатар заң шығарушы «экологиялық жүйе (экожүйе) – бірыңғай функционалдық тұтастық ретінде өзара іс-әрекет ететін организмдердің және олар мекендейтін тіршіліксіз ортаның өзара байланысты жиынтығы» ретінде қарастырады.

Экологиялық құқықтың түсінігі мен пәні.

Экологиялық-құқықтық әдебиетте экологиялық құқық пәні мен мәніне қатысты пікірлердің бірлігі жоқ. Аталған мәселеге байланысты экологиялық құқықтың сала ретіндегі (кешенді не дербес) табиғаты туралы әртүрлі пікірлерді қамтитын көптеген түрлі тұжырымдар бар. Барынша дұрысы – экологиялық құқық – құқықтың жеке саласы ретінде қаралатын позиция саналады.

Құқық саласы ретіндегі экологиялық құқықтың түсінігі туралы ғылыми тұжырымдамалар жалпы шектерінде екі негізгі бағыт әкеледі. Бір авторлар экологиялық құқықты, құрамына экологиялық қатынастардың қилы түрлерін реттейтін құқықтың дербес бірнеше саласы кіретін, кешенді (біріктірілген) құқық салаларына жатады деп есептейді. Бұл ретте кешенді құқықтың кешенділігін қарау кезінде біртекті бағыт жоқ. Мысалы, экологиялық құқық құрамына кіретін құқықтың әрбір саласы, негізінде әртүрлі экологиялық объектілер жататын экологиялық қатынастардың дербес түрін реттейді. Сондықтан да жер, су, тау және т.б. құқықтары секілді құқықтың дербес салалары бар болып табылады.

Экологиялық құқық – экологиялық қатынастарды тиімді пайдалану, су өндірісі, табиғи қорларды қорғау, қоршаған табиғи ортаның сапасын қорғау, экологиялық қауіпсіздікке кепілдік беру, экологиялық құқықтарды қорғауды жүзеге асыру мақсатымен экологиялық қатынастарды реттейтін, экологиялық құқықтық нормалардың жиынтығын біріктіретін, біріктірілген құқықтық тұтастық (құқықтың кешенді саласы). Не экологиялық құқықты қоғам мен табиғаттың өзара әрекеті саласында қалыптасатын қатынастарды, табиғатты ұтымды пайдалану, қоршаған табиғи ортаны сақтау, қалпына келтіру және жағдайын жақсарту, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатымен қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі ретінде экологиялық құқықты қарастырады. Сондай-ақ қоршаған табиғи ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану, ерекше қорғалатын табиғи объектілерді және аумақтарды (экожүйе объектілері мен аумақтары) қазіргі және болашақ ұрпақтың мүдделерінде қорғау мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастар реттелетін құқықтың кешенді саласы ретінде түсіндіріледі.

Сондай-ақ саланың атауы әлеуметтік экологияның ғылым ретіндегі білінуі мен мойындалуы құқық саласын экологиялық деп атаудың себебі ретінде қызмет ете алмайтындығының күшіне орай құқықтық реттеу объектісін білдіруі қажет екендігі туралы пікір бар.

Белгілі болғандай, соңғы жылдары аталған құқық саласындағы атаудың экологиялыққа өзгеруі, пәні қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекетінің оқылуы болған, экология бағытының бірі ретіндегі әлеуметтік экологияның әсерімен болды.

Кең мағынасында, «қоғам – табиғат» саласындағы қатынастардың барлығы – экологиялық құқық пәні деген көзқарасты қолдайтын ғалымдар сонымен бірге оны кең талқылаудың қауіптілігіне назар аударады, өйткені бұл жағдайда экологиялық құқықтың пәні – материалдық өндіріс процесінде туындайтын қатынастарға қосылатын болады. Құқықтық нормалаумен, негізінен, экологиялық құқық пәні бола алатын экологиялық қоғамдық қатынастардың қандай да болсын көлемі қамтылады. Заңдық нормалар негізінен сыртқы қадағалауға ұшырауы және өзінің жүзеге асырылуы процесінде қамтамасыз етіле алатын барлық қоғамдық қатынастарды реттеуге қабілетті болып табылады. Бұл ретте мемлекет бұндай қоғамдық қатынастардың шеңберін анықтай отырып, дамудың объективті қажеттіліктерінен шығады, белгілі рөлді субъективті факторда ойнай алады (аталған қатынастарды реттеу қажеттілігі қандай шамада түсінгендігін қосқанда). Сонымен қатар экологиялық қатынастардың мазмұны әрқашан жалпы қамтитын реттеуді талап ете бермейді және олардың бірнешеуін қатар реттеу мүмкін емес.

Экологиялық құқық ұғымын қарастырамыз.

О.Л. Дубовиктің пікірінше, экологиялық құқық – қоршаған орта немесе оның жекелеген компоненттерімен қоғам мен адамның өзара байланыстылығы саласында туындаған қатынастарды реттейтін құқықтың дербес кешенді саласы.

Б.В. Ерофеевтың пікірінше, экологиялық құқық – ортақ және жалғыз үйіміз – Жерде өмір сүретін адамдардың мүдделері үшін қоғам мен табиғат арасындағы үйлесімді қатынастарға қол жеткізу мақсатында арнайы экологиялық қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын құрайтын құқық саласы ретінде танылады.

М.М. Бринчук экологиялық құқық деп (қоршаған орта құқығы) – экологиялық-құқықтық идеяларға негізделген, табиғи ресурстарға меншік қатынастарын реттейтін, шаруашылық және басқа да қызмет үрдісінде қоршаған ортаны химиялық, физикалық және биологиялық әсерден қорғау мен табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету бойынша заңды және жеке тұлғалардың заңды мүдделері мен экологиялық құқықтарын қорғау бойынша нормалардың жиынтығын таниды.

А.С. Стамқұлов экологиялық құқықты қоғам мен табиғаттың ара қатынасы саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы ретінде санаған.

Д.Л. Байдельдиновтың пікірінше, экологиялық құқық – мемлекет пен оның субъектілері арасында табиғат пен жекеленген табиғи ресурстардың өзара байланысы нәтижесінде пайда болатын экологиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығын құрайтын қазіргі уақыттағы жекеленген кешенді құқық салаларының бірі болып табылады.

Д.Л. Байдельдиновтың пікірінше, экологиялық құқық – табиғат ресурстарына меншік құқығы институты, табиғатты пайдалану құқығы институты, экологиялық сараптама институты, экологиялық құқық бұзушылық үшін жауаптылық институты сияқты т.б. институттардан тұрады.

О.Л. Дубовик экологиялық құқықты қоғам мен адамның қоршаған табиғи ортамен өзара әрекеті саласындағы қатынастарды реттейтін, құқықтың дербес кешенді саласы ретінде қарастырады және құқықтық жүйедегі экологиялық құқықтың орнын, экологиялық құқықтың басты мақсаты – бұл Жердегі өмірді сақтап қалу және адамның өмір сүруі үшін қажетті жағдайларды жасау екендігімен уәждей отырып, құқықтың үстінгі /супер/ жоғарғы саласы ретінде анықтауды ұсынады.

Экологиялық құқық құқықтың кешенді саласы болып табылмайды, ол тек құқықтың жалпы жүйесіндегі дербес жеке құқық саласын қамтиды деп сипаттайтын тұжырым да даму үстінде болып табылады. Осылайша Ю.А. Вовк табиғатқорлық (экологиялық) құқық құқықтық реттеудің дербес пәніне ие деп есептейді – біздің еліміздің табиғи қорлары мен табиғат объектілерін ұтымды пайдалану мен қорғау себебі бойынша өмір сүретін өзіндік қоғамдық қатынастар.

Бұл пән табиғаттың барлық объектілерінің, сондай-ақ табиғат пайдаланудың жалпы қағидаларының бірлігі мен ажырамас байланысының күшіне біртұтас. Өзге авторлар аталған тұжырымды қолдай отырып, біртұтас экологиялық қатынастар, экологиялық құқық бөлімдері: жер, су, орман, тау, фауналық, атмосфера-ауалық, табиғи-қорықтық және басқалар түріндегі арнайы құқықтық нысандар мен спецификалық ерекшеліктер тән ішкі дифференциацияға (жер, су, орман, тау, фауналық, атмосфералық ауа, табиғи-қорықтық және басқалар) ие деп есептейді.

Олардың пікірінше, экологиялық құқық түсінігіне бұндай бағыт құқықтың дербес (кешенді емес) саласы және оның ішкі дифференциациясы ретіндегі бірлігін қамтамасыз етеді.

Экологиялық құқықты құқық, ғылым саласы мен оқу пәні ретінде ажыратуға болады.

Экологиялық құқық ғылым ретінде экологиялық-құқықтық қатынастар, нысандар мен экологиялық-құқықтық сананы қалыптастыру және оны жетілдіру жолдары туралы құрылымдық ұйымдастырушылық білімді қамтиды. Дәл сол уақытта, экологиялық құқық заң білімінің аталған саласының пәні мен әдісі туралы, оның қалыптастыру көздері мен детерминанттары туралы, экологиялық құқықтың заң ғылымы салаларының жүйесіндегі орны туралы құқықтанушылардың тұжырымдарын өзіне қосады.

Экологиялық құқық оқу пәні ретінде мемлекеттік стандартқа сәйкесінше заң факультеттерінің барлық студенттері үшін міндетті оқытылуға жататын пән болып табылады. Атаған оқу пәні табиғат қорғау қатынастарын құқықтық реттеу туралы барынша аз қажетті деректерді қамтиды. Осымен байланысты экологиялық құқықтың оқу бағыты көлемі бойынша құқық саласына қарағанда барынша тар, және бұл экологиялық құқық ғылымына қатысты болып келеді. Бұл мемлекеттік стандарттармен қарастырылған аталған пәнді оқудың оқу уақыты көлемінде толық көлемде барлық экологиялық нормативтік-құқықтық актілерді (заңдар және заңға тәуелді зактілер, халықаралық құжаттар, шетелдік мемлекеттердің нормативтік-құқықтық актілері), сондай-ақ жекелеген дискуссиялық мәселелер бойынша теориялық зерттеулер материалдарын қарау мүмкін еместігімен негізделген.

Экологиялық құқықтың құқық саласы ретіндегі басты міндеті – табиғаттың тек жекелеген объектілерін ғана емес, барлық қоршаған ортаны біртұтас экологиялық жүйе ретінде сақтау. Экологиялық құқық қоршаған ортаға зиянды әсерлермен күрестің құқықтық әдістерін – экологиялық сараптаманы жүргізу, шаруашылық объектілерін орналастыру мен пайдалануға экологиялық талаптарды бекіту, қоршаған ортаға әсерді бағалау және т.б. қарастырады.

Құқық саласының дербестігі құқықтық реттеу пәнінің, атап айтқанда заң нормаларымен реттелетін нақты қоғамдық қатынастардың, сондай-ақ құқықтық реттеу әдістерінің болуымен анықталады.

Экологиялық құқық пәні – экологиялық нормалармен реттелетін, объектісі қоршаған ортаны қорғау

және пайдалану мен оның жеке объектілерін пайдаланудан және қоғам мен табиғаттың өзара әрекетінен туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Экологиялық құқық пәнін қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекеті аясындағы қоғамдық қатынастар, яғни экологиялық құқықтық қатынастар құрайды. Экологиялық құқық пәні ретінде бұл қоғамдық қатынастарды төмендегідей топтастыруға болады:

- 1) табиғи ресурстарды пайдалану аясында туындайтын құқықтық қатынастар;
- 2) қоршаған ортаны қорғауға байланысты құқықтық қатынастар.

Экологиялық құқықтың әдістері.

Құқықтық реттеу әдісі – бұл заң нормаларының қоғамдық қатынастарға әсер ету әдісі. Сәйкесінше, экологиялық құқық әдісі – қоршаған ортаны қорғау мен табиғат пайдалану саласындағы қоғамдық қатынастарға әсер ету әдістері мен амалдары, белгілі тәсілдері.

Құқықтық реттеу әдісінің ерекшеліктері: әдіс реттеу пәніне – нақты қоғамдық қатынастарға сәйкес келуінде; әдісте мемлекеттік ерік білінетінінде, өйткені дәл мемлекет құқықтық әсер етудің осы не басқа әдісін таңдайды; теорияда екі әдіс ерекшеленеді: императивті және диспозитивті, олардың әрқайсысы рұқсат беру, тыйым салу, құқық беру, рұқсат ету және өзге де құқықтық амалдар бөлігінде спецификалық белгілерге ие болып табылады; әрбір құқық саласына өзіндік әдіс тән, яғни құқықтық реттеудің императивтік және диспозитивтік бастаулардың үйлесімділігі, сәйкесінше әдіс құқық салаларын ажыратудың критерийлерінің бірі болып табылады.

Экологиялық құқықта мынадай әдістерді қолданады:

- императивтік (әкімшілік-құқықтық) және диспозитивтік (азаматтық-құқықтық);
- экологияландыру (күнделікті қоғам өміріндегі құбылыстарға жалпы экологиялық көзқараспен қарау, барлық адамзат баласының міндеті ретінде қоршаған ортаны қорғауды құқық нормаларымен реттелетін барлық қоғамдық қатынастар аясында қолдану);
- экономикалық ынталандыру әдістері.
- Қоғамдық қатынастарға әсер етудің императивтік әдіске тән әдістері болып – тыйым салу мен ұйғарым секілділері, ал диспозитивтік үшін – қарама-қарсы келісу, ұсыну әдісі танылады.

Бұл әдістер экологиялық қатынастарды реттеу үшін маңызға ие. Мысалы, топтық-әкімшілік жүйенің төрелігі кезеңі үшін экологиялық қатынастарды реттеудің дәл осы экологиялық әдісі сипатты болды. Тыйым салулар мен бұйрықтар жүйесі болды.

Сәйкесінше нарықтық қатынастарға өту кезінде диспозитивтік әдісті қолдану кеңейді: өндірістік-шаруашылық қызметте үлкен бостандық берілді.

Экологиялық құқықтың императивті әдісі.

Экологиялық құқықпен реттелген қатынастардың үлкен тобын билік пен бағыну қатынасы құрайды. Аталған қатынастардың билік жағы мемлекеттік биліктің құзыретті органы болып табылады (аумақтық немесе жергілікті өзін-өзі басқару органы) және де тараптар тең емес қатынастарда орналасқан: жариялық-құқықтық субъект жеке субъектіден құқықтық нормаларды санкциялар қолдану қаупімен орындауды талап етуге құқығы бар. Бұндай қатынастарды реттеу ол арқылы: қоғамдық қатынастардың мүшелерінің міндеттері белгіленуі; құқықтық тыйым салулар мен бұйрықтар енгізілу; нормалауды жүргізу (мысалы, зиянды заттарды табиғи ортаға шығару, олардың шектік жол берілетін концентрациялары) императивтік әдіспен жүзеге асырылады, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік бақылауды (экологиялық сараптама, сертификация мен лицензиялау) қамтамасыз ететін институттар құрады.

Императивті әдіс басқару тәртібін қамтамасыз ету үшін қолданылады және құқық субъектілерінің тең емес жағдайынан – билік ету мен бағыну қатынастарынан шығады. Жарты ғасырдан астам уақыт негізгі мемлекеттік билікке тек қана мемлекеттік (жалпыхалықтық) меншік төрелік етті, бұл, әрине, оларды басқарудың басымдылығы әкімшілік әдісін негіздеді. Оған табиғи байлықтардың «ақысыз», жаратылыстық пайда болуы, ереже ретінде, олардың пайда болуы мен табиғатта болуына адам еңбегінің үлесі жоқтығы туралы түсініктер әрекет етті.

«Айрықша» түсінігі табиғи қорлардың тек мемлекетке тиесілілігін білдірді. Табиғи қорлар мемлекеттен басқа біреудің меншігінде болуы мүмкін емес еді, оларға тек пайдалануға ғана жалға берілетін болды: оларды билеу әрқашан да мемлекеттің айрықша құқығы болып қалды. Заманауи жағдайда бұндай бағыттың оң жақтарымен бірге теріс жақтарының да көрінуі мүмкін: қор пайдалануды жоспарлау оңай болды, табиғат қорғау қызметін жүзеге асыру, өзімшілдік, жеке меншіктің табиғат пайдаланушыларды жеңу де оңайға түсті; алайда бұл факторлар күтілген нәтижеге әкелмеді, бірақ шаруашылыққа жол бермеу, табиғи қорларды экономикалық бағалауға көңіл бөлмеу, жауапсыздықты, құлдырауды туындатты.

Экологиялық құқықтың диспозитивтік әдісі.

Экологиялық құқық пәніне, алайда тек мемлекеттік-биліктік қатынастар ғана емес, сонымен қатар экологиялық қатынастардың тараптарының теңдігі мен еркінің автономиялығына негізделген қатынастар да кіреді. Құқықтық реттеудің негізгі әдістері бұл ретте рұқсат беру болып танылады.

Қоғамдық қатынастарды реттеудің диспозитивтік әдісі қатынастардың мүшелерінің теңдігін, меншіктің қол сұғылмаушылығын, шарттың бостандығын, жеке істерге қандай да бір ерікті қол сұғылушылықтың жол берілмеуін, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруді қамтамасыз етуді, оларды соттық қорғауға мойындауға негізделеді.

80-ші жылдардың соңында біздің елімізде экологиялық қатынастарды басым әкімшілік әдістерінен

экономикалық әдістерге өту қағидасы жарияланды. Бұл жолда аз нәрсе жасалынбаған: табиғат қорларын пайдаланғаны үшін, табиғи ортаны ластағаны үшін ақы белгіленген, тең дәрежеде жеке, мемлекеттік және меншіктің басқа да нысандары мойындалады және қорғалады, яғни біртіндеп қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық механизмі, оның қорына материалдық мүддені енгізу жинақталып жатты.

Осы уақытта мемлекет табиғатты пайдалануды ұйымдастырудың әкімшілік тәсілдерінен бас тартпайды, керісінше кейбір жағдайларда қоршаған ортаны қорғау бағыттарының қолданылуын күшейтеді, олар: ластанумен байланысты әкімшілік айыппұлдар ұлғайтылады, табиғатты қорғау органдарының мемлекеттік жүйесі қалыптасады, қоршаған ортаның сапасын қалпына келтіру шаралары қолданылады, мемлекеттік экологиялық қадағалау күшейтіледі.

Экологияландыру әдістері

Экологияландыру әдістері дегеніміз – қоршаған орта мен қоғамдық қатынастарды үйлестіруге бағытталған ерекше, өзіне тән құқық әдістерінің саласы. Оны заңмен реттелетін жаһандық міндеттің енуімен байланысты қоршаған ортаны қорғаудағы қоғамдық қатынастар ретінде қоғамдық болмыстың шығуын ортақ қадағалайтын ортақ экологиялық тәсіл ретінде қарастырады.

Экологияландыру тәсілі адамның барлық қызметте қолданылатын табиғат заңын білуін, түсінуін және түсінбеуін есепке алу немесе есепке алмаудағы экологиялық құқық пәнінің ерекшеліктерімен байланысты. Бірақ объективті табиғат заңдары өздерінің түрін (көлемді) сақтап қалу (көлемді) не мезеттік саулық (төмендетілген) болуымен байланысты адам мен оның елемесін байланыстырады, яғни оның әр ісін табиғи қорлармен байланысты және байланысты емес жағдайларды экологияландырады.

Арнайы ресурстарды қолдануды реттейтін нормалар экологиялық құқықта негізгі компоненттерді оңтайлы қолдану, қоршаған ортаны қорғауға ынталандыруды көтеру – маңызды рөл атқарады және көмек көрсетеді.

«Экологияландыру» әдісі – экологиялық талаптардың қоғам өмірінің барлық салаларына енуімен сипатталады. Осылайша Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану саласындағы талаптары қоршаған ортаны нақты компоненттеріне қатысты ғана емес, сондай-ақ заңды және жеке кәсіпкерлердің шаруашылық және өзге де қызметіне қатысты белгіленеді. Қолданыстағы заңнамада мемлекеттік органдардың басқару шешімдерін қабылдауы мен бақылау шараларын іске асыруда интеграциялық көзқарас байқалады.

Экологияландыру – жергілікті, өңірлік және жаһандық деңгейде табиғи ресурстар мен жағдайлардың тиімділігін арттыру немесе қоршаған ортаның сапасын сақтай отырып технологиялық, басқарушылық және басқа да шешімдер жүйесін тұрақты және дәйекті іске асыру процесі.

Экологияландыру әдісі келесі элементтерді қамтиды:

- қолданыстағы заңнамада экономиканы экологияландыру әдістерін бекіту (жасыл экономиканы ендіру);
- өндірісті экологизациялау және қалдықтарды жоюдың әдістерін тиісті технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыру;
- ресурстарды пайдалануда тиімді әдістер мен технологияларды қолдану, атап айтқанда энергияны ұтымды пайдалану;
- нормативтік-құқықтық актілердің жобаларына экологиялық сараптама жасау;
- қоршаған ортаны қорғау бойынша жаңа эко-мәдениетті қалыптастыру.

Қазіргі жағдайда еліміздің экологиялық және экономикалық қауіпсіздігі, табиғатты ұтымды басқару тұрғысынан орнықты әлеуметтік-экономикалық даму мәселесі сапалы жаңа жолмен шешіледі.

«Жасыл» экономика экологиялық білім беру мен білім беруді дамытуды, қоғамдағы экологиялық мәдениетті қалыптастыруды, экономикалық дамудың «жасыл» дамуын алға жылжытуды білдіреді.

Әлемдік деңгейде «жасыл» экономикаға көшу мүмкіндігі Біріккен Ұлттар Ұйымы әзірлеген «Жасыл жаһандық жаңа келісім» шеңберінде 2008 жылы ұсынылды.

Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған орта жөніндегі бағдарламасы жасыл экономиканы «қоршаған ортаның өзгеруі және экологиялық ресурстардың жетіспеушілігін елеулі түрде төмендету арқылы адамның әл-ауқатын жақсарту және әлеуметтік әділеттілікке бағытталған экономика. Жасыл экономика – тұрақты дамудың негізі» деп анықтады. 2013 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикаға көшуі жөніндегі тұжырымдама» қабылданды.

Жасыл экономиканың басты мақсаты – экожүйелерді және ұлттық және әлемдік экономикадағы олардың орнын, маңыздылығын түсіндіру болып табылады. «Жасыл экономика» сарқылатын ресурстарды үнемді тұтынуға және сарқылмайтын ресурстарды ұтымды пайдалануға бағытталған.

Жасыл экономиканың ерекшеліктері:

- табиғи ресурстарды тиімді пайдалану;
- табиғи капиталды сақтау және көбейту;
- қоршаған ортаның ластануын төмендету;
- төмен көміртегі шығарындылары;
- экожүйелік қызметтер мен биологиялық әртүрліліктің жоғалуын болдырмау;
- пайда табу мен жұмыспен қамтудың өсуі.

Экологиялық құқықтың жалпы және арнайы қағидалары.

Құқық – оның негізгі қасиеттерін және ерекшеліктерін сипаттайтын, құқықтың мәні мен әлеуметтік мақсатын көрсететін белгілі қағидаларға негізделіп қызмет етеді.

Экологиялық қатынастың барлық қатысушылары құқықтың қағидаларын басшылыққа алулары тиіс – заң шығарушы, атқарушы, сот билігі органдары, кәсіпорын, қалыптасқан қоғам және азаматтар. Осы қағидаларды сақтау мемлекеттің құқықтық және әлеуметтік сипатын, табиғатты ұтымды пайдалануды және қоршаған ортаны қорғауды, қоршаған ортаны қорғау мен адамның және азаматтың заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету үшін барлық іс-әрекеттердің тиімділігі бола алады.

Экологиялық құқық – негізгі салалық (салааралық) қағидалар мен жалпы құқықтық қағидалар негізінде қалыптасқан. Құқықтың мазмұнын анықтайтын жалпы қағидалар болып әлеуметтік әділдік және әлеуметтік бостандық қағидалары, теңдік (заң алдында теңдік), заңдық құқықтардың біріктірілуі және міндеттер, кінә үшін жауаптылық, заңдылық және т.б. қағидалар жатады.

Экологиялық құқықтың салалық қағидалары арнайы норма-қағидаларында және құқықтық нормамен талдау енгізілген арнайы норма-қағидаларында көрсетілуі мүмкін. Экологиялық құқық өзінің саласы ретінде жер, су және басқа да құқықтарды қосатынын ескере келе, бұндай қағидалардың қоршаған орта туралы заңнамада және салааралық заңнама актілерінде көрсетілуі мүмкін.

Экологиялық құқықтың қағидалары Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің «Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының негізгі принциптері» атты 5-бабында бекітілген.

Қазақстан Республикасы Экологиялық заңнамасының негізгі принциптері:

- 1) Қазақстан Республикасының орнықты дамуын қамтамасыз ету;
 - 2) экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
 - 3) экологиялық қатынастарды реттеу кезіндегі экожүйелі көзқарас;
 - 4) қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару;
 - 5) қоршаған ортаны ластауды және оған кез келген басқа жолмен залал келтіруді болдырмау жөнінде алдын алу шараларының міндеттілігі;
 - 6) Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтан бұлтартпау;
 - 7) қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу міндеттілігі;
 - 8) қоршаған ортаға әсер етудің ақылы болуы және оған рұқсат алу тәртібі;
 - 9) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде неғұрлым экологиялық таза және ресурс үнемдеуші технологияларды қолдану;
 - 10) қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің өзара әрекеттестігі, үйлесімділігі мен жариялылығы;
 - 11) табиғат пайдаланушыларды қоршаған ортаны ластауды болдырмауға, азайтуға және оны жоюға, қалдықтарды кемітуге ынталандыру;
 - 11-1) өндіріс және тұтыну қалдықтарын қайталама ресурстар ретінде пайдаланудың басымдығы;
 - 12) экологиялық ақпараттың қолжетімділігі;
 - 13) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету;
 - 14) Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының халықаралық құқық принциптерімен және нормаларымен үйлесуі;
 - 15) жоспарланып отырған шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіптілігі презумпциясы және оны жүзеге асыру туралы шешімдер қабылдаған кезде қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына әсерін бағалау міндеттілігі болып табылады.
- Экологиялық құқықты дамыту қазіргі жағдайларда өте серпінді дамуда. Соған байланысты қағидалары да дамуда. Экологиялық құқық пен қолданымдағы заңнамалар саралануы жалпыдан салалық қағидалардың бөлінуіне әсер етеді.
- Экологиялық құқық мына қағидаларға сәйкес негізделеді :
- 1) Әлеуметтік-экономикалық даму ісінде қоршаған ортаға келтірілетін зиянның алдын алу. Қоршаған ортаға зиян келтіретін немесе келтіруі мүмкін әрекетті жоспарлайтын және орындайтын тұлға мүмкін болатын зиянның алдын алу үшін заң талаптарына сәйкес керекті шараларды алдын ала қабылдауға және орындауға міндетті. Уәкілетті мемлекеттік органдар өз құзыретіне сәйкес осы қағидалардың орындалуын қадағалауды жүзеге асырады;
 - 2) Экологиялық қатынастарды құқықтық реттеудегі кешенді тәсілдер. Бұл маңызды қағиданың мазмұны – барлық тарап қатынастарының реттелуіне, қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттері саласының қалыптасуына, табиғатқа зиянды барлық әрекет түрлеріне және табиғатпен өзара қатынастағы барлық субъектілер құқығына байланысты;
 - 3) Адам денсаулығы мен өмірін қорғау. Осыған сәйкес экономикалық және басқа да іс-шараларды жоспарлау керек және басқару кезінде шешімдер қабылдау қажет, халықтың өмірін сақтауды, қоршаған ортаның қолайсыз факторларының адам денсаулығына әсерін азайтатын немесе азайтатын нұсқалар мен әрекеттерді енгізу және қабылдау керек;
 - 4) Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды құқықтық реттеу кезіндегі экожүйелік тәсілдер. Бұл қағида табиғаттағы әрекеттер мен құбылыстардың өзара байланысы жөнінде ескертеді. Ол жерді

пайдалану, орман пайдалану, жер қойнауын пайдалану, суды пайдалану, басқа да табиғи ресурстарды пайдалану процесінде басқа табиғи объектілер мен қоршаған ортаны қорғауға қойылатын талаптарды белгілеу арқылы жүзеге асырылады. Ол экожүйеде құбылыстар мен процестердің өзара байланысты болуын, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану жөніндегі шараларды әзірлеуді және іске асыруды және олардың әрқайсысының қолайлы ортаға құқықтарын қадағалау үшін жеткілікті көлемде болуын қамтамасыз етеді. Ол экологиялық құқықтың даму саласына сәйкес жүзеге асырылуы мүмкін. Ол экологиялық бақылау, жоспарланатын қызметтің қоршаған ортаға тигізетін ықпалын бағалау, экологиялық бағалау, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды лицензиялауды жүзеге асыру құралы болып табылады. Бұл қағида әлі де тиісті түрде реттелмеген және қамтамасыз етілмеген, себебі қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманың дамуы жеке табиғат ресурстарын – жерді, жер қойнауын, суды, ормандарды және т.б. қорғау мен пайдалануды құқықтық реттеуге салалық көзқараста басымдыққа ие болды. Салалық көзқарас шеңберінде табиғатта интеграцияланған объект ретінде құбылыстар мен процестердің өзара әрекеттесу факторлары бағаланбаған және сәйкесінше міндетті болып есепке алынбаған;

5) Қоршаған ортаны қорғау – әр адамның міндеті. Бұл қағиданың негізі ҚР Конституциясы болып табылады, осыған сай әр адамның табиғат пен қоршаған ортаны сақтап қалуы және табиғи ресурстарға ұқыптылықпен қарауы тиіс. Оның мазмұнына тек табиғатты қорғау емес, экологиялық білім мен тәрбиелеу шаралары міндеттілігі мемлекетпен шешілуі тиіс.

6) Қазіргі және болашақ ұрпақтың экологиялық мүдделерін есепке ала отырып, жерді және басқа да табиғи ресурстарды иелену, пайдалану және иелігіндегі өкілеттіктерін жүзеге асыру еркіндігі. Меншік иесінің өкілеттіктерін жүзеге асыруда еркіндік қағидаты, егер ол қоршаған ортаға зиян келтірмесе және басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбаған болса, қамтамасыз етіледі;

7) Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ете отырып, қоршаған ортаға зиян келтірмейтін табиғатты басқару қазіргі және келешек ұрпақтардың мүдделерін, ұлттық табиғи ресурстардың ұзақ мерзімді реттілігін сақтап қалу шарты қамтамасыз етілуі керек. Бұл қағиданы ұстану тұрақты даму мәтінінде қарастырылған;

8) Тұрақты экологияға негізделген экономикалық және әлеуметтік даму. Оның мазмұны қазіргі және болашақ ұрпақ мүдделеріне сай меншіктік және басқарушылық жағдайындағы экологиялық талаптар қамтамасыз ететін есептерді анықтайды;

9) Табиғатта экологиялық балансты сақтау және қорғау тек адамзаттың дамуының ғана емес, оның өмір сүруінің маңызды құрамдас бөлігі. Қоршаған ортаға келтірілген залалды болдырмау, табиғи ортаның бұзылған күйін қайта қалпына келтіру – экологиялық реттеу негізінде қамтамасыз етіледі;

10) Экологиялық ақпаратты алу еркіндігі. Қоршаған ортаның жағдайы жөнінде толық, сенімді және уақытылы ақпарат антропогендік әрекеттердің әсер етуі кезінде ашық және қолайлы болады. Осындай ақпараттар мемлекеттік және басқа да құпияға жатпайды;

11) Азаматтардың жалпы табиғат пайдалануын қоспағанда, сондай-ақ заң актілерінде тікелей көрсетілген іс-әрекеттерді қоспағанда, кез келген ақы төленетін табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін табиғатты пайдалану төлемдері;

12) Қоршаған ортаға әсер ететін кез келген шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға әрекет етуге тиісті рұқсаты негізінде және қажет болған жағдайда мемлекеттік экологиялық сараптаманың оң қорытындысы болған жағдайда ғана қоршаған ортаға теріс әсер етудің жол берілу тәртібі;

13) Ластаушының төлемдері. Осы қағидаға сәйкес кез келген адам бұл төлемді өзінің қызметін жүзеге асыру барысында қоршаған ортаға теріс әсер еткені үшін төлеуге міндетті. Ол табиғатты қорғаудағы алдын ала ескерту экологиялық шараларын жүзеге асыру үшін ластаушы экономикалық мүддесі үшін жағдай жасау идеясына негізделген кезде төлемдерді орындайды.

Экологиялық құқықтың жүйесі. Экологиялық-құқықтық институттар.

Экологиялық құқық жүйесі – экологиялық заңнамалардың арнайы реттілігінде қарастырылған салалар жиынтығы. Экологиялық құқық жүйесі жалпы элементтер мен олардың салалары, институттары, нормалары арқылы түсіндіріледі.

Экологиялық құқықтың негізі – экологиялық құқық нормасы, яғни құзыретті мемлекеттік орган белгілеген жүріс-тұрыс ережесі болып табылады. Экологиялық құқық нормалары әртүрлі салаларға тиесілі болады. Одан азаматтық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық, қылмыстық-құқықтық, мемлекеттік-құқықтық нормалар бөлінеді. Дегенмен құқықтық реттеу объектісінің ерекшеліктерін ескере отырып, бұл нормалар экология заңнамасында бекітіледі және нақты заңды мазмұнға ие болады. Экологиялық құқық нормалары – реттейтін қатынастар ауқымына байланысты белгілі бір топтарға бөлінеді. Осыған байланысты экологиялық құқық институттары экологиялық құқықтың салаларын және жүйелерін бөліп шығарады.

Экологиялық құқық институттары – өзара бөлек топтағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы. Экологиялық құқықта табиғатты пайдалану ақылығы, табиғи ресурстарға меншік құқығы, мемлекеттік экологиялық бақылау, экологиялық реттелу, экологиялық-құқықтық жауаптылық, азаматтардың экологиялық құқығы және басқа да институттар бөлініп қарастырылады.

Экологиялық-құқықтық қорғау объектілері түрлерінен бөлек экологиялық құқық нормалары жер, су объектілерін, орманды және жер қойнауын, жануарлар әлемін және атмосфералық ауаны құқықтық қорғаудағы экологиялық құқықтың салалары болып топтастырылады.

Экологиялық құқықтың барлық салалары мен институттары реттелетін қатынастар жағдайын есепке алып, екі жеке экологиялық құқықтық жүйеге бөлінген, оларға табиғатты қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану құқықтары жатады. Табиғатты қорғау құқығында қоршаған табиғи ортаны жақсартуға, қалпына келтіруге, ұдайы жаңғыртылуды қамтамасыз етуге бағытталған жағдайды құқықтық реттеу қарастырылған. Табиғатты қорғау құқығы экологиялық реттеу, экологиялық бақылау, экологиялық-құқықтық жауаптылық, табиғатты пайдаланудың мемлекеттік реттелуі сияқты институттар заңда көрсетілген. Ал табиғи ресурстарды қорғау құқығында реттеудің пәні – шаруашылық іс-әрекеттермен байланысты табиғи ресурстардың маңызды жақтарын пайдаланумен сәйкес келетін экономикалық қатынастар. Табиғи ресурстар мен қоршаған ортаны қорғау шаруашылық іс-әрекеттермен байланысты табиғи ресурстардың реттелуін қамтамасыз етеді.

Экологиялық құқықтармен реттелетін қоғамдық қатынастар өздерінен құқықтық нормалардың бөлінуіне байланысты топтастырылатын үш негізгі бөлімдерге шартты түрде бөліп қарастырылады.

Экологиялық құқық оқу пәні ретінде үш бөлімнен тұрады, олар – жалпы, ерекше және арнайы бөлімдер.

Экологиялық құқықтың жалпы бөлімі – экологиялық құқық үшін маңызы бар институттар мен ережелерден тұрады. Бұл экологиялық құқықтың пәні мен әдістеріне: экологиялық құқықтың қайнар көздері, экологиялық құқық қатынастары, табиғи ресурстарға меншік құқығы және басқа да құқықтары, табиғатты пайдалану құқығы, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды мемлекеттік реттеу, экологиялық сараптамалар, табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау кезіндегі экономикалық-құқықтық механизмдер, экологиялық заңнаманы бұзғаны үшін құқықтық жауаптылық жатады.

Экологиялық құқықтың ерекше бөліміне: жерді, атмосфералық ауа, су қоры, жер қойнауын, орман қоры, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды қорғау мен пайдалануды құқықтық реттеу жатады.

Ал, экологиялық құқықтың арнайы бөлімінің негізгі ерекшеліктеріне қоршаған ортаны халықаралық құқықтық деңгейде қорғау, Қазақстан Республикасының және шет елдердің экологиялық құқықтарына салыстырмалы-құқықтық талдау жасау жатады.

Қазақстан Республикасының қазіргі құқық жүйесіндегі экологиялық құқықтың орны. Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен ара қатынасы.

Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен қатынасы туралы мәселе құқық теориясы жағынан да, тәжірибе жағынан да барынша өзекті.

Конституциялық құқық қоршаған табиғи ортаны қорғау бойынша конституциялық нормаларды қарастырады; дәл осы құқық саласында аталған саладағы өкілді және атқарушы билік органдарының қызметін реттеуші негізгі ежелер бекітіледі.

Әкімшілік құқықтың басқару, бақылау, әкімшілік жауапкершілік секілді институттары қоршаған ортаны қорғаудың экологиялық-құқықтық механизмінің бөлігін құрайды. Экологиялық құқық әкімшілік құқықтың аталған және басқа да институттарына негізделеді. Басқаша айтқанда, қоршаған ортаны қорғау бойынша экологиялық қатынастарға қолданылатын әкімшілік қатынастарды реттейтін нормаларды қарастырады.

ҚР ӘҚТК қоршаған ортаны қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықта белгіленген.

Экологиялық құқық бұзушылықтардың құрамы мен олар үшін белгіленген жауаптылық болса ҚР ҚК бекітілген.

Экологиялыққа қатынасты азаматтық құқықтың артықшылықты функциялары – қорғаушы және өтемақылық болып танылады. Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін негізгісі – зиянды өтеу болып табылады. Нарықтық экономика жағдайында экологиялық қатынастардың жетілуіне әсерін тигізетін шарттық құқық нормаларының рөлі артады. Азаматтық-құқықтық шарт жиі қоршаған табиғи орта мен табиғатты ұтымды пайдалануға қатысты құқықтық қатынастардың оптималды нысаны ретінде қарастырылады.

Экологиялық құқықтық қатынастар. Экологиялық құқық қатынастарының түсінігі және мазмұны.

Экологиялық құқықтық қатынастар – бұл қоршаған ортаны сақтау мен қалпына келтіру, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен жүзеге асыру, қоршаған ортаға шаруашылық немесе басқа қызметтің кері әсерінінің алдын алу және солардың салдарын жою бойынша экологиялық құқық субъектілері арасындағы туындайтын қатынастар.

Экологиялық қатынастар – қоғам мен табиғаттың өзара байланысы арасында дамитын қоғамдық қатынастардың өзіндік шеңбері.

Қоғам мен табиғаттың өзара байланысы аясына қайшылық, бірлік және күрес кіретін екі кіші жүйеге тарихи түрде бөлінеді:

- экологиялық;
- экономикалық.

Экологиялық қатынастар (табиғатты қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, адамды қоршайтын табиғи ортаны сауықтыру және жақсарту) – өзінің қалыптасуы бойынша қайталанады. Олар табиғатты пайдалану бойынша адамның экономикалық қызметінің кері салдарының пайда болуына қорғаныш әрекеті ретінде туындайды.

Экологиялық қатынастардың түрлері.

Құқықтық реттеу саласына байланысты экологиялық құқықтық қатынастардың келесі түрлері бар:

1) Экологияны пайдалануды мемлекеттік реттеу саласында қалыптасатын экологиялық құқықтық қатынастар:

- табиғи ресурстарды есепке алу саласында (экологиялық мемлекеттік мониторинг, жер, орман, су кадастры, жануарлар әлемі нысандарының кадастры және басқаларын жүргізу бойынша құқықтық қатынастар);
- экологияны пайдаланудың рұқсат беру жүйесінің саласында (табиғи нысандарға құқыққа және олармен мәмілелерге құқықты тіркеу бойынша, экологияны пайдалану саласында кәсіпкерлік қызметтің сол немесе басқа түрлерін жүзеге асыруға құқықтарды тіркеу бойынша, суды пайдалану, орманды пайдалануға лицензиялау және басқалары бойынша құқықтық қатынастар);
- экологияны пайдалануды бақылау саласында (жер, су, орман және басқалары);
- құқықтарын соттық немесе әкімшілік қорғауда қолданатын мемлекет пен оның мүшелері сияқты, табиғатты пайдаланудың да экологиялық өркендеу режимін мемлекетпен қорғалу саласында.

2) Табиғи ресурстарға меншік құқығын жүзеге асыру саласында қалыптасатын экологиялық құқықтық қатынастар:

- табиғи нысандарды жеке меншікке алу бойынша (жер телімдерін сатып алу-сату, заңмен бекітілген тәртіпте жерлерді меншіктеу, азаматқа немесе заңды тұлғаға жеке меншікке жер телімдерінің бөлігін, онда орналасқан табиғи нысандар – су қоймалары, орман телімдері және басқаларымен бірге мемлекеттің беруі);
- меншік иесінің жер телімін және онда орналасқан табиғи ресурстарды іске асыруда өзінің құқықтарын жүзеге асыру бойынша;
- сатып алу-сату мәмілелері, айырбастау және басқа мәмілелер, сонымен қатар тиімсіз пайдаланылатын жерлерді алып қою немесе мәжбүрлі сатып алу жолымен жүзеге асырылатын, сол немесе басқа табиғи нысандарға меншік құқығын тоқтату бойынша.

Жер учаскесіне өмір бойы мұрагерлік меншік құқығы, немесе оны үнемі (мәңгі) пайдалану құқығы, немесе көрші жер телімін сервитут құқығында (шектеулі құқық) пайдалану ретінде берілетін, жерге және онда орналасқан табиғи ресурстарға нақты құқықтары саласында қалыптасатын экологиялық құқықтық қатынастар.

3) Табиғатты қорғау қатынастары табиғи нысандарының экологиялық ортамен олардың өзара байланысы кешенінде қорғауға байланысты туындайды. Қорғаудың тікелей нысандары бұл жерде экологиялық жүйелер, жеке табиғи кешендер мен аумақтардың жиынтығы ретінде табиғи орта болып табылады.

4) Табиғи ресурстық қатынастар – салалық. Олар экономикалық қажеттіліктерді қанағаттандыру көзі болып қызмет ететін, жеке қорғалатын табиғи нысандарға, табиғи ресурстарға қатысты қалыптасады. Бұл аспектіде оларға төмендегілер кіреді:

- жерді сақтау;
- жер қойнауын қорғау бойынша қатынастар;
- орманды қорғау;
- су қауіпсіздігі;
- жануарлар әлемін қорғау бойынша қатынастар;
- атмосфералық ауаны қорғау бойынша қатынастар

5) Материалдық экологиялық құқықтық қатынастар экологиялық құқықтық қорғауға жататын, нақты заттық нысандарға әсер етеді.

6) Процессуалдыға экологияны сақтау қызметін қамтамасыз ету жағдайлары жатады. Және, ақыр соңында, соңғы жіктелу. Реттеу экологиялық құқықтық қатынастар табиғатты қорғау бойынша іс-шараларды жүзеге асырудан қалыптасады. Мұндай іс-шаралар қоршаған ортаны қорғау бойынша заңмен бекітілген ережелерді орындамаған жағдайда қажет.

Экологиялық құқық қатынастарының субъектілері және объектілері.

Құқықтық қатынастардың құрамдас бөліктері – қатысушылар, нысандар және құқықтық қатынастардың мазмұны болып табылатын, белгілі ішкі құрылымы бар күрделі әлеуметтік құрылым.

Құқықтық қатынастардың қатысушылары (субъектілері):

- мемлекет;
- мемлекеттік органдар;
- жеке тұлғалар;
- заңды тұлғалар.

Заңнама Қазақстан Республикасын, мемлекеттік органдарды, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, жеке және заңды тұлғаларды экологиялық құқықтық қатынастар субъектілері ретінде таниды.

Халықаралық құқық субъектісі бола отырып, Қазақстан Республикасы бірқатар халықаралық шарттарға қол қойды, сондықтан ол өзінің табиғи ресурстарын шет мемлекеттердің қоршаған ортасына зиян келтірместен пайдалануға міндетті.

Мемлекеттік органдар экологиялық құқықтық қатынастарға қоршаған ортаны қорғауды басқару

саласында қатысады. Олар қоршаған ортаны қорғау, қоршаған ортаның мониторингі және т.б. жөніндегі шараларды жоспарлауда әрекет етеді.

Заңды тұлғалар экологиялық-құқықтық қатынастардың қатысушылары болып табылады. Оларға негізінен қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманың талаптары арналған. Экологиялық құқықтық қатынастар саласында заңды тұлғаның құқықтық қабілеттілігі оны құру сәтінде пайда болады және оны тарату аяқталған кезде тоқтатылады. Заңды тұлғалар оларға табиғи ресурстарды меншікке немесе пайдалануға берген кезден бастап осы құқықтық қатынастарға қатысады.

Экологиялық қатынас субъектілері – Қазақстан Республикасының азаматтары, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар. Жеке тұлғалар қоршаған ортаны сақтауға міндетті, ал әрбір адам қолайлы қоршаған ортаға құқылы.

Экологиялық құқықтық қатынастардың қатысушылары оған келесі түрде қатысады:

- 1) экологиялық құқықтар мен міндеттерді тасымалдаушылар;
- 2) табиғатты қорғау талаптары ұсынылатын шаруашылық немесе басқа қызметтің субъектілері (соның ішінде, табиғи ресурстардың меншік иесі жағдайында заңмен қарастырылған табиғатты пайдаланушылар);
- 3) қоршаған ортаны қорғау мен экологиялық құқықтарды қорғау саласында қызметті жүзеге асыратын тұлғалар.

Экологиялық қатынастардың объектілерін, шартты түрде үш санатқа бөліп қарастыруға болады:

- интеграцияланған объект – қоршаған орта;
- дифференциалды объект – жеке табиғи объектілер, яғни жер, жер қойнауы, жер үсті және жер асты сулары, ормандар, өсімдіктер мен жануарлар әлемі және т.б.
- ерекше қорғалатын объектілер: мемлекеттік табиғи қорықтар, табиғи қорықтар, ұлттық табиғи және дендрологиялық саябақтар, табиғат ескерткіштері, сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлар түрлері және олардың мекендеу орталары.

Табиғи объектілердің үш белгісі бар:

- табиғи шығу тегі;
- табиғаттың экологиялық жүйесімен өзара байланыс;
- сыртқы тіршілікті қамтамасыз ету функциялары.

Табиғи объектілерге мыналар жатады: жер, минералдық ресурстар, топырақ, жер үсті және жер асты сулары, ормандар, жануарлар әлемі, флора, микроорганизмдер, табиғи ландшафтар, мемлекеттік табиғи қорықтар, табиғи қорықтар, ұлттық табиғи және дендрологиялық парктер, табиғи ескерткіштер, сирек өсімдіктер мен жануарлар түрлері және олардың мекендейтін орталары, атмосфераның озон қабаты, жақын жердегі ғарыштық кеңістік.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің 7-бабына сәйкес қорғау объектілері болып табылады:

- жер, жер қойнауы, жер үсті және жер асты сулары;
- атмосфералық ауа;
- ормандар мен басқа өсімдіктер;
- жануарлар әлемі, тірі ағзалардың гендік қоры;
- табиғи экологиялық жүйелер, климат және Жердің озондық қабаты;
- ерекше қорғауға ерекше қорғалатын табиғи аумақтар және мемлекеттік табиғи-қорықтық қордың объектілері жатады.

Сонымен қатар қорғауға қорғаудың басқа да объектілері де жатады: табиғи, табиғи-антропогенді объектілер, табиғи экологиялық жүйелер, табиғи кешендер, табиғи ландшафтар, табиғи ресурстар, табиғи ортаның бөлшектері. Табиғи ортаның компоненттеріне жер, жер қойнауы, топырақ, жер үсті және жер асты сулары, атмосфералық ауа, өсімдіктер, жануарлар әлемі мен басқа ағзалар, сонымен қатар Жерде өмір сүру үшін қолайлы шарттардың жиынтығын қамтамасыз ететін, атмосфераның озондық қабаты мен жер айналасындағы ғарыш кеңістігі жатады.

Құқықтық қатынастардың объектілері болып сонымен қатар олардың субъектілерінің әрекеті де табылады. Осылай, мысалы, егер шаруашылық субъект бекітілген нормативтерден асып түсетін қоршаған ортаны ластауды жүзеге асырса, онда оған ағымдағы заңнамаға сәйкес жауапкершілік артылады, сонымен қатар сотқа оның әрекетінің тоқталуы туралы талап түсірілуі мүмкін. Бұл жағдайда құқықтық қатынастардың объектісі субъектінің әрекеті болады.

Экологиялық құқықтық қатынастар жиі жағдайда келтірілген объектілердің жиынтығын қосады. Мысалы, шығарындылар мен төгінділер нормативін бұзғаны үшін жауапкершілікке шаруашылық субъектісін тарту кезінде осы құқықтық қатынастар объектісіне жауапты субъектілер әрекеті мен қоршаған орта бөлшектерінің жағдайы жатады.

Экологиялық құқықтық қатынастардың мазмұнын осы құқықтық қатынастар қатысушыларының құқығы мен міндеттері құрайды.

Экологиялық қатынастар субъектілерінің құқығы заңмен қарастырылған мүмкін тәртіптің шегін көрсетеді:

- белгілі әрекетті (әрекетсіздікті) жасауға құқық;

- басқа құқық қатынастары субъектілерінен белгілі әрекетті және заңсыз әрекеттер мен оның салдарынан қорғауды талап етуге құқық.

Экологиялық құқықтық қатынастар міндеттері заңмен қарастырылған тиісті әрекеттер шарасын ұсынады, яғни заңмен қарастырылған белгілі әрекеттерді (немесе белгілі әрекеттерді жасамау) экологиялық құқықтық қатынастар субъектілерінің жасау міндеттері. Мысалы, ҚР Конституциясы әр азаматтың табиғат пен қоршаған ортаны сақтап, табиғи байлықтарға мұқият қарауын бекітеді (58-бап).

Экологиялық құқық қатынастарының пайда болуы, өзгертілуі және тоқтатылуы.

Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауы, өзгеруі және тоқтатылуының негіздемесі заңдық фактілер болып табылады. Бұл – адамның еркі мен танымына тәуелсіз (заңдық жағдайлар) жасалған нақты шындықтың фактілері мен адамдардың танымдық қызметінің өнімдері (заңдық әрекеттер) болып табылатын әрекеттер. Экологиялық құқық қатынастарында осы заңдық фактілер түрлерінің әрқайсысының рөлі мен мәні алуан болып табылады. Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауының едәуір кең таралған және жетекші негіздемелері шаруашылық және басқа экологиялық маңызды қызметті жүзеге асыру барысында экологиялық талаптарды сақтауға байланысты азаматтар мен заңды тұлғалардың әрекеттері болып табылады.

Заңдық фактілерді келесі топтарға бөлуге болады:

- құқық құрушылар, яғни экологиялық құқықтық қатынастардың туындауына негіз болатын әрекеттер мен жағдайлар (мысалы, бекітілген тәртіпте суды пайдалануға лицензия алуға азаматтың сұраныс беруі);
- құқықты өзгерту, яғни қалыптасқан құқықтық қатынастардың өзгеруін тудыратын әрекеттер мен жағдайлар (мысалы, осы нысанның телімдерін пайдалану құқықтарының шектеуін немесе тоқтатылуын тудыруы мүмкін, сол немесе басқа нысанды қорғаудың объективті қажеттілігінің туындауы);
- құқықты тоқтатушы, яғни экологиялық құқықтарын тоқтатуға әкелетін әрекеттер мен жағдайлар (мысалы, жануарлар әлемін қолданудың бекітілген мерзімінің өтуі, осы нысандарды пайдалану бойынша құқықтық қатынастарын тоқтатуға негіз болып табылады).

В.Д. Ермаков пен А.Я. Сухарев абсолютті және қатысты жағдайларды ажыратуды ұсынады. Олардың арасындағы айырмашылық біріншісі адамдардың еркіне толығымен байланысты емес (жер сілкінісі, су тасқыны), ал екіншісі тікелей адамның әрекетімен туындаған, бірақ оның еркінен тыс өтеді, мысалы, озондық қабатының бұзылуы, климаттың өзгеруі және т.б.

Әрекет – экологиялық құқықтық қатынастардың туындауының едәуір кең таралған негіздемесі.

Олардың ішінде қолайлы емес қоршаған орта факторлары себебінен өмір мен денсаулыққа келтірілген зиянды өтету туралы шағымдардың көбеюін баса айтқан жөн. Сонымен қатар ерікті экономикалық сақтандыру жүйесінің дамуымен, біріншіден, қоршаған ортаны қорғаудың келісімдік нысанының рөлі артады. Экологиялық құқықтық қатынастардың негізгі өзгерістері ретінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтың немесе экологиялық апат аумағының пайда болуы көрініс табуы мүмкін. Бұл жағдайда осындай аумақ шекарасында орналасқан табиғат пайдаланушының құқықтары мен міндеттерінің көлемі өзгереді – шаруашылық қызметтің кейбір түрлеріне тыйым салынуы мүмкін, басқа түрлеріне шектеу қойылуы мүмкін. Экологиялық құқықтық қатынастардың тоқтатылу негіздерін екі топқа біріктіруге болады: табиғат пайдаланушының еркіне байланысты жүзеге асатын (табиғи ресурсты пайдаланудан бас тарту және тиісінше, оны қорғау міндеттемелерінің тоқтауы) және мемлекеттік органдардың еркіне байланысты жүзеге асатын (мысалы, соттың шешімі негізінде табиғат пайдаланушы қызметін әкімшіліктік тоқтата тұру. Адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп тудыру, радиациялық апат немесе техногендік зілзала кезінде, қоршаған орта сапасына немесе жағдайына елеулі зиян келтіру және т.б. жағдайларда қолданылады).

Заңдық фактілер – әрекетсіздікті субъектілердің олар үшін міндеттелген экологиялық заңнама талаптарын бұзушылығы ретінде түсіну керек. Әрекетсіздік көбінесе мұнай- және газ құбырларының жарылуына, қоршаған ортаның ластануы мен жойылуын тудыратын басқа да техногенді төтенше жағдайлар мен апаттарға әкеліп соқтырады.

Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауы немесе тоқтатылуы үшін кейде бірнеше заңдық фактілер (фактілер құрамы) қажет. Іске асуы қалдықтармен айналысуға байланысты өндірістік өнеркәсіптің құрылысы үшін – осындай нысанның жобалық құжаттамасының мемлекеттік сараптамасының оң қорытындысы, жер телімін беру туралы мемлекеттік билік органдарының актісі және т.б. берілетін құрылысқа рұқсат алу қажет.

Экологиялық құқық қатынастары туындауының басты негіздемелері тең құқықты заңды фактілер-әрекеттер болып табылады. Мұндайларға әдетте мыналар жатады: мемлекеттік органдардың актілері (зерттеу немесе қорғау немесе қалдықтар үшін немесе зиянды қалдықтарды орналастыру мақсатында табиғи нысанды пайдалануға мемлекеттік билік органдарының ұсынуы); келісім-шарттар (заңмен қарастырылған жағдайларда); соттық шешімдер (мысалы, экологиялық құқық бұзушылықпен азаматқа келтірілген шығынды өтеу жағдайларында).

Экологиялық құқықтық қатынастардың туындауы үшін жеке жағдайларда – жағдайлар немесе әрекеттер қарастырылмаған, ал сәйкесінше құқықтық қатынастар заңның тікелей көрсету күшімен туындайды. Мұндайлар – азаматтар орман қорларының жеріне еркін келіп, онда саңырауқұлақ пен жидек теруге, немесе елді мекендердің (жолдар, алаңдар, жағажайлар және т.б.) жалпы қолданыстағы жерлерінде бола алатын

жалпы табиғатты пайдалану құрылыстары болып табылады.

Көптеген жағдайларда қазіргі уақытта экологиялық құқықтық қатынастардың туындауына негіздемелер мемлекеттік билік органдарының актілері болып табылады. Болашақта азаматтық қоғамның қалыптасуымен және азаматтардың белсенділігінің артуымен және олармен қоғамдық және коммерциялық емес экологиялық бірлестіктердің құрылуымен экологиялық құқықтық қатынастардың туындауына азаматтық-құқықтық негіздемелердің рөлі арта түсетін болады.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Мемлекеттің экологиялық функциясы дегеніміз не?
- 2) Экологиялық құқықтың түсінігі мен пәнін ашып көрсетіңіз.
- 3) Экологиялық құқық әдістерінің түсінігі мен түрлерін атаңыз.
- 4) Экологиялық құқықтың жалпы және арнайы қағидаларына сипаттама беріңіз.
- 5) Экологиялық құқықтың жүйесі қандай бөлімдерден тұрады?
- 6) Экологиялық құқықтың басқа құқық салаларымен ара қатынасы қандай?
- 7) Экологиялық құқық қатынастарының түсінігін және мазмұнын ашып көрсетіңіз.
- 8) Экологиялық қатынастардың түрлерін атаңыз.
- 9) Экологиялық құқық қатынастардың субъектілері мен объектілеріне сипаттама беріңіз.
- 10) Экологиялық құқық қатынастардың пайда болу, өзгертілу және тоқтатылу негіздері қандай?

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 02.01.2021 ж.
2. Айғаринова Г.Т. Джангабулова Г.Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: оқу құралы / Г.Т. Айғаринова, А.Қ. Жанғабұлова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 448 б.
3. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.
4. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының Экологиялық құқығы. - Алматы, 2005.
5. Күлтелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.

2-тақырып. Экологиялық құқықтың даму тарихы және қайнар көздері

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерге экологиялық құқықтың даму тарихы және қайнар көздері туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар: Экологиялық құқықтың пайда болуы, өркендеуі және болашағы. Қазақстан Республикасының Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарының негізгі даму кезеңдері. Экологиялық құқықтың қайнар көздерінің түсінігі, ерекшеліктері және жіктелуі. Қазақстан Республикасының Конституциясы және экологиялық құқықтық ережелер мен талаптар. Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау туралы жалпы және арнайы заңдар. ҚР Экологиялық кодексі – жалпы сипаттамасы және экологиялық қатынастарды құқықтық реттеудегі оның маңызы. Үкіметтің экологиялық-құқықтық актілері. Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың экология-құқықтық актілері. Экология және табиғатты пайдалану жөніндегі халықаралық конвенциялар, мемлекетаралық келісімдер мен шарттар.

Экологиялық құқықтың пайда болуы, өркендеуі және болашағы.

Тіршіліктің пайда болуынан бастап қоғамның дамуы – қоршаған ортаға өз әсерін тигізіп, оны өзгертті. Табиғатқа, сонымен қатар адамға қатысты зиянды нәтиже білімнің қоршаған табиғи ортаны, адам өмірінің табиғи жағдайларын қамтамасыз ету заңдылықтарын және т.б. қалпына келтіру, сақтау, тиімді пайдалану мен қорғауға бағытталған белгілі бір саланың дамуын қажет етті. Халықаралық қоғамдастық қазіргі заманның ауқымды мәселелерін белгіледі: экологиялық дағдарыс, қоршаған ортаны қорғау.

«Экология» термині XIX ғасырдың соңында пайда болды. Ғылыми терминологияда алғаш рет «экология» сөзін 1886 жылы неміс биология ғалымы Гекель енгізді, және оның қолдану аясы тек қана ғылыми биология болды. Грек тіліндегі «экология» сөзі «үй туралы ғылым» дегенді білдіреді (oikos – үй, тұру, logos – ілім).

Алдымен экология биологияның бөлігі ретінде дамыды. Тар мағынада экология (биоэкология) организмдердің (жеке тұлғалар, популяциялар, қауымдастықтар) өзара және қоршаған ортамен қарым-қатынасын зерттейтін биологиялық ғылымдардың бірі болып табылады. Биоэкологияның (жалпы экология) зерттеу пәні қоршаған ортамен өзара әрекеттесуде ағзалық, популяциялық-түрлік, биоценотикалық және биосфералық деңгейлер объектілерінің қоршаған ортамен әрекеті болып табылады.

Жалпы мағынада, экология (жаһандық экология) – табиғат пен қоғамның табиғаты мен өзара әрекеті туралы табиғи және әлеуметтік ғылымдардың деректерін синтездейтін күрделі (пәнаралық) ғылым. Ғаламдық экологияның міндеті – табиғат пен қоғам арасындағы өзара әрекеттесу туралы заңдарды зерделеу және осы өзара әрекеттестікті оңтайландыру болып табылады.

Қалай болғанда да, кез келген қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу арқылы жүзеге асыру керек. Бүгінгі күні экологиялық құқық – дербес құқық пәні, қалыптасу және даму сатысынан өткен құқық салаларының бірі. Сонымен қатар экологиялық құқық – бұл ғылым және оқу пәні. Экологиялық кодексті қабылданған соң және ол күшіне енгеннен кейін соңғы жылдары қоршаған ортаны қорғау заңнамасын

дамытудың жаңа кезеңі орын алды. Бүгінде жеке заң салаларын «жасылдандыру» үрдісі келді.

Құқықтық реттеу объектісін ескере отырып, экологиялық заңнаманы дамытудың екі негізгі тәсілі бар – интеграциялы және дифференциалды.

Интеграциялы көзқарас шеңберінде тұтастай алғанда бірыңғай нысан ретінде табиғи ортаға қатысты қоғамдық қатынастарды реттеу жөніндегі міндеттер шешілді.

Дифференциалды көзқарас әртүрлі қатынастарды реттеуге байланысты, оның ішінде жеке табиғи объектілерді – жерді, жер қойнауын, суды, ауаны, ормандарды, өсімдіктер мен жануарлар әлемін пайдалану мен қорғауды қоса алғанда, заңның дамуы болып табылады. Әдебиетте мұндай көзқарас салалық деп аталады. Ол жер, тау, су, орман, фаунистік және ауаны қорғау заңдары мен заңнама түрінде жүзеге асырылады.

Экологиялық құқықты дамытуға дифференциалды және интеграциялы тәсілдер объективті негізге ие. Осылайша, жерді, суды, ормандарды және басқа да табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғау жөніндегі қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу қажеттілігі әрбір объектінің ерекшелігін ескере отырып, қоғамның толыққанды реттеудегі мүддесі арқылы айқындалады. Тиісінше, әлеуметтік қатынастар ерекше болып табылады.

Бұл саланы дамытуға интегралды көзқарас объектінің біртұтастығынан көрінеді – табиғат (қоршаған табиғи орта), табиғаттағы процестер мен құбылыстардың өзара байланысы мен тәуелділігіне байланысты. Табиғатты дамыту заңдарына байланысты судың, жердің, атмосфералық ауаның жай-күйінің өзгеруі бүкіл табиғи ортаға тиісті өзгерістер әкеледі. Осының барлығы қоғамдық экологиялық қатынастарды реттеудің бірыңғай көзқарастарын, жалпы қағидаттары мен тетіктерін талап етеді. Қоғам мен табиғат арасындағы өзара іс-қимыл саласында салалық заңнамаларда – жер, тау-кен және басқа да мәселелер бойынша шешілмейтін көптеген құқықтық мәселелер бар. Мұндай проблемалар, атап айтқанда өндіріс пен тұтынудың қатты қалдықтарын, уытты және радиоактивті заттар мен материалдарды, агрохимикаттарды өңдеуді, жоспарланған қызметтің қоршаған ортаға әсерін реттеуді және бағалауды, қоршаған ортаға әсерді бағалауды, экологиялық сертификаттауды, аудитті және т.б. қамтиды.

Экологиялық заңнаманың одан әрі дамуы қалай жүру керек? Осы немесе өзге тәсілді басым дамыту туралы мәселені көтеру дұрыс па? Экологиялық реттеудің дифференциалды және интегралды тәсілі қаншалықты іске асырылуы керек?

Бір жағынан, тиісті әлеуметтік қатынастарды осы және басқа тәсіл арқылы құқықтық реттеу көлемі жалпы және нақты аралық қатынастардың ішкі заңдарымен анықталады. Екінші жағынан, құқықтық реттеу саласы қоғам дамуының нақты кезеңінде қоғамның экологиялық мүдделері мен заңның қолданылуы нәтижесінде қол жеткізілетін мақсаттармен анықталады.

Сонымен бірге бұл тәсілдердің даму басымдықтарын анықтау үшін ғылыми және тәжірибелік аспектілер де заңды және маңызды. Бұл табиғат біртұтастылығы заңын, онда пайда болатын процестердің өзара байланысы мен ондағы дамып келе жатқан құбылыстарды және экологиялық заңнаманың интеграцияланған тәсілді қабылдауы қажет болатын заң актілерін қабылдауға негізделген. Оның шеңберінде табиғат, әдістер мен құралдарға қатысты осы саладағы үйлесімді өзара іс-қимылды дамытуды қамтамасыз ететін жалпы табиғи қағидалар тұжырымдалады, олар табиғат объектілері мен ресурстардың нақты сипатын есепке ала отырып, табиғат қорғау заңнамасына айналады.

Табиғатты қорғау нормаларын бірінші нормативтік актілерден табуға болады.

Қазақстан Республикасының Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарының негізгі даму кезеңдері.

Кез келген мемлекеттің қалыптасу үдерісі өзінің құқықтық логикасына ие және қоғамның әлеуметтік-экономикалық мүдделерінің көрінісі болып табылады. Бұл заңның қандай да бір саласын қалыптастыруға объективті әсер ететін әлеуметтік және экономикалық қажеттіліктер және осы нысанның және осы мазмұнның нормативтік актісін қабылдау қажеттігін түсіндіреді. Бірақ кез келген заң қабылдау тәсілі қарапайым: мемлекеттің мүдделері, ведомстволық протекционизм, қаржы топтары мен саяси партиялардың лоббирлігі, тіпті тұжырымдамалық түрде осы заңның мазмұнын өзгерте алады. Қазақстанның жалпы экологиялық заңнамасы дамудың логикасы анықталған жүйелі қалыптастыру ретінде сипатталуы мүмкін [2]. Қазіргі таңдағы экологиялық заңнама бір күнде қалыптаспаған. Ол өз дамуында үш кезеңнен өтті және Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған сәттен басталды және экономикадағы нарықтық құрылымдарды құрудан басталады. Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларация және кейіннен Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы заңы Қазақстан халықтарының табиғи ресурстарға деген құқығын айқын тұжырымдады.

А) Тәуелсіз Қазақстанның табиғатты қорғау заңнамасының алғашқы кезеңі 1991 жылы 18 маусымда Қазақ КСР-ның «Қазақ ССР-дегі қоршаған ортаны қорғау туралы» Заңымен басталды және 1997 жылы «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі Заңын қабылдаумен аяқталды. Осы кезеңде табиғи ресурстардың жекелеген түрлерін қорғауды реттейтін бірқатар кодификациялық заң актілері қабылданды. Сонымен 1992 жылы «Жер қойнауы және минералдық шикізатты өңдеу» туралы кодекс, «Семей сынақ полигонындағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы», «Арал теңізінің экологиялық апат салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» заңдары; 1993 жылы – Орман кодексі, Су кодексі, Қазақстан Республикасының «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» заңы; 1994 жылы

Қазақстан Республикасының «Халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы туралы» заңы қабылданды.

1995 жылы 28 маусымда, «Мұнай туралы»; 1996 жылғы 27 қаңтар «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» заңдық күші бар Жарлықтарына қол қойды.

В) Екінші кезең (1997-2006 жж.) Республиканың экологиялық заңнамасын дамыту экологиялық нормативтік құқықтық актілердің жүйесімен кемшіліктерді барынша жоюға бағытталған экологиялық заңнаманың қарқынды дамуымен сипатталады.

Осы кезеңде қоршаған ортаны қорғаудың ең маңызды заңы «Қоршаған ортаны қорғау туралы» 1997 жылғы 15 шілдедегі

19 баптан, 89 мақаладан тұратын Заң болды. Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі жаңа заңнамаға қажеттілік артты, оған елдегі экологиялық дағдарыс себеп болды. Табиғи тепе-теңдік, экологиялық тұрақтандыру, қолайлы қоршаған ортаны сақтау мәселелері туындаған ретте 1991 жылғы заңның кемшіліктері анықтала бастады. Ең бастысы, заңның идеологиясы жаңа жағдайларға жарамсыз болды. Заң әкімшілік қатынастарға негізделген және басқару органдарына қатаң тәуелді болатын мемлекеттік кәсіпорындармен қарым-қатынас жасауға арналған. Нарықтық қатынастардың, табиғат қорғау қатынастарының жаңа субъектілерінің пайда болуы олармен қатынастарды заңнамалық тұрғыда қамтамасыз ететін мәселені күрт көтерді. «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заң қазіргі және келешектегі ұрпақ мүддесі үшін қоршаған ортаны қорғаудың қазіргі таңдағы құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін анықтады және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шаруашылық және өзге де қызметтің табиғи экологиялық жүйелерге зиян келтіруін тоқтатуға, биологиялық алуантүрлілікті сақтауға және табиғатты тиімді пайдалануды ұйымдастыруға бағытталды. Осы заңда қоршаған ортаны қорғау саласындағы азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің құқықтары, міндеттері, қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстар және табиғатты пайдалану саласындағы мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзыреттілігі сияқты маңызды мәселелер белгіленді, табиғат пайдалануды жүзеге асырудың маңызды шарттары мыналар болып табылады: лимиттер мен квоталар, табиғат пайдалану рұқсаттары, мемлекеттік реттеу, табиғат пайдаланудың мемлекеттік жүйесін және табиғатты қорғауды, мемлекеттік есепке алуды және табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрларын, экология саласындағы мемлекеттік және құқықтық басқару тетіктерінің жекелеген элементтерін, қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық механизмін, қоршаған ортаны қорғау саласындағы стандарттау, стандарттау және аттестаттауды кешенді пайдалану схемаларын, экологиялық және экология саласындағы сараптама, экологиялық, ғылыми және мәдени құндылықтарды қоршаған ортаны қорғау құралдары, қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық және т.б. жағдайлар бекітілді. Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заңының кейбір тарауларын әзірлеу кезінде маңызды экологиялық заңдар қабылданды.

1997 жылдың 18 наурызында «Экологиялық сараптама туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. 1997 жылғы 15 шілдеде «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды.

Экологиялық заңнаманы дамытудың негізгі бағыттары Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасымен анықталды. Тұжырымдамаға сәйкес, қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманы жетілдіру мақсатында мыналарды енгізу үшін қажетті заңдар мен нормативтік актілерді әзірлеу көзделген: экологиялық сақтандыру жүйесі; мемлекеттік бақылаудың неғұрлым жетілдірілген жүйесі, браконьерлікті және орманды бұзуды болдырмау, жауапты тұлғаларды жазалаудың және қоршаған ортаға келтірілген залалдың орнын толтырудың қамтамасыз етілуіне кепілдік беру; мемлекеттік экологиялық мониторингтің бірыңғай жүйесі; суперстатизацияланған нормативтердің қоршаған ортасын ластайтын кәсіпорындарда міндетті экологиялық аудит жүргізу; коммуналдық және өнеркәсіптік қалдықтарды басқару жүйесі; қоршаған ортаның ластануын болдырмау және алдын-алу үшін қосымша экономикалық құралдар.

Құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру, сондай-ақ нарықтық қатынастарды дамыту және тиісті ұйымдастырушылық және экономикалық құрылымдарын қалыптастыру, мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажырату арқылы мемлекеттік басқарудың қоғамдық саласын жетілдіру, сондай-ақ ол қажетті суды жақсарту үшін жасалған жаңа жағдайларда табиғи ресурстарды дамытуға терең трансформация, жер, орман заңнамасы және оның негізінде су, жер және су ресурстарын басқару жүйесін бейімдеу, орман ресурстарын уақыт талабына қарай пайдалану. Осылайша, осы кезеңде мынадай маңызды заңнамалық актілер қабылданды: Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11 наурыздағы «Атмосфералық ауаны қорғау туралы» Заңы, 2003 жылғы 20 маусымдағы Жер кодексі, 2003 жылғы 8 шілдедегі Орман кодексі, 2003 жылғы 9 шілдедегі Су кодексі, 2006 жылғы 7 шілдедегі «Арнайы қорғалатын табиғи аумақтар туралы», 2005 жылғы 13 желтоқсандағы «Міндетті экологиялық сақтандыру туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі «Жануарлар әлемін қорғау, өсіру және пайдалану туралы» Заңдар.

Осы кезеңде табиғат қорғау заңнамасы мынадай ерекшеліктерге ие болды. Біріншіден, экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларда түбегейлі өзгерістер Орман, Су және Жер Кодексінің жаңа нұсқасын қабылдауға алып келді. Екіншіден, табиғат қорғау заңнамасы үнемі экономикалық тетіктерді қолданады. Мысалы, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің экономикалық механизмі экологиялық тәуекелдерді сақтандыру болып табылады.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының жаңа кезеңінде – орнықты дамуға көшудегі экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы № 1241 Жарлығымен Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған Экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы бекітілді. Олардың ішінде: экологиялық қауіпсіздіктің және табиғатты қорғаудың маңызды мәселелерінің, соның ішінде іргелі мәселелердің ғылыми зерттеулерінің озық дамуын қамтамасыз ету; қоршаған ортаны бақылаудың бірыңғай жүйесін енгізу; экологиялық аймақты бөлу және Қазақстан Республикасының аумағын арнайы карталау. Экологиялық қауіпсіздік концепциясы Қазақстан Республикасының 2010 жылға дейінгі стратегиялық жоспарына сәйкес және 1992 жылғы Рио-де-Жанейро қоршаған орта және даму туралы декларациясының қағидаттары мен ХХІ ғасырдағы күн мәселесінің негізгі тұжырымдарын, сонымен қатар Йоханнесбург қаласындағы тұрақты даму саммиті шешімдерін ескере отырып «Қазақстан – 2030» стратегиясының артықшылықтарына сүйене отырып жасалған. Қоршаған орта жағдайының нормативтік көрсеткіштеріне жететін экологиялық қауіпсіздіктің қолайлы сатысын қамтамасыз ету аталған Конвенция жағдайларының сатылы жүзеге асырылуын болжайды.

А) Бірінші кезең (2004-2007 жж.) – қоршаған ортаның ластану деңгейін төмендету және оны тұрақтандыру жөніндегі іс-қимыл жоспарын әзірлеу болып табылады. Екінші кезең (2008-2010 жж.) – қоршаған орта сапасының көрсеткіштерін тұрақтандыру және табиғи ресурстарды пайдалану бойынша экологиялық талаптарды жақсарту. Үшінші кезең (2011-2015 жж.) – қоршаған орта сапасын жақсарту және қоғамның экологиялық орнықты дамуының қолайлы деңгейіне жету. Қазақстан Республикасында осы Тұжырымдаманы қабылдағаннан бері әлеуметтік дамуда елеулі өзгерістер орын алды. Мемлекеттің дамуының стратегиялық құжаттары әзірленді, табиғат қорғау заңнамасының негізі жасалды, қоршаған ортаны қорғау бойынша бірқатар халықаралық конвенцияларға қол қойылды және қоршаған ортаны басқару жүйесі құрылды.

В) Қазақстанның экологиялық заңнамасын дамытудың келесі кезеңі 2007 жылы Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің қабылдануы болды. Экологиялық кодекс Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2006 жылғы 1 наурыздағы Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан дамуындағы жаңа алға басу қарсаңында» атты Жолдауында қойылған міндеттерді іске асыру мақсатында әзірленді [3]. Бұл стратегиялық құжат еліміздің әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына кіруі үшін халықаралық стандарттарға сәйкес экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған экологиялық заңнаманы реформалау міндетін қойды.

Экологиялық кодекс экологиялық заңнамаға енгізілген барлық оң өзгерістерді қамтитын қоршаған ортаны қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін негізгі күрделі заңнамалық актіге айналды.

Оның қабылдануына байланысты және заңға тәуелді бірқатар «Экологиялық сараптама туралы», «Атмосфералық ауаны қорғау туралы», «Қоршаған ортаны қорғау туралы» сияқты заңдар және заңға тәуелді бірқатар актілер өз күшін жоғалтты. 2007 жылғы 9 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі Қазақстан Республикасының аумағындағы қоршаған ортаны қорғау, қалпына келтіру және сақтау, табиғи ресурстарды пайдаланумен және қоршаған ортаға әсер етумен байланысты шаруашылық немесе өзге де қызметті жүзеге асыру кезінде табиғи ресурстарды пайдалану және орнын толтыруға байланысты қатынастарды реттейді.

2 қаңтар 2021 жылы Жаңа экологиялық Кодекс қабылданды. Қазақстан Республикасының 2021 жылғы Экологиялық кодексі қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы негізгі құқықтық акт болып табылады. Кодекс Жалпы, Ерекше, Арнайы бөліктен, 24 бөлімнен, 31 тараудан және 418 баптан тұрады.

Экологиялық құқықтың қайнар көздерінің түсінігі, ерекшеліктері және жіктелуі.

Экологиялық құқықтың қайнар көздері ретінде экологиялық қоғамдық қатынастарды реттейтін экологиялық-құқықтық нормалардан тұратын нормативтік-құқықтық актілер танылады.

Экологиялық құқық көзі ретінде қызмет ету үшін нормативтік құқықтық акт белгілі бір талаптарға сай болуы керек:

а) объективті түрде білдірілген нысан – заң, Президенттің жарлығы, үкіметтің қаулысы, министрліктің бұйрығы немесе нұсқауы, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының шешімі болуы тиіс;

б) уәкілетті орган қабылдауы тиіс;

в) жарғылық нысаны болуы тиіс;

г) ресми жариялануға тиіс. Жарияланбаған заңдар қолданылмайды. Адамдар мен азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты кез келген нормативтік құқықтық актілер олар жария түрде ресми жарияланбаған жағдайда қолданылмайды.

Экологиялық заңнама өзінің алуантүрлілігімен, даму динамикасымен ерекшеленеді, ол, ең алдымен, оның құқықтық реттеу пәнімен байланысты, оған келесідей элементтер кіреді:

– қоршаған ортаны қорғау саласында туындайтын қатынастар Қазақстан Республикасының аумағында тұратын халықтардың өмірі мен қызметінің негізі ретінде (олардың қолайлы ортаға құқықтарын қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарымен, басқа да заңдармен және өзге де нормативтік құқықтық актілермен реттеледі);

– табиғат ресурстарын қорғау және оларды ұтымды пайдалану, оларды сақтау және қалпына келтіру саласында туындайтын қатынастар (Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарымен, Экологиялық кодекс, жер, су, орман заңнамасы, жер қойнауы туралы заңдар, жануарлар дүниесі

туралы заңдар, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану саласындағы өзге де заңдармен реттеледі);

- халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын қамтамасыз етуге қажет шамада, қоршаған ортаны қорғау саласында туындайтын қатынастар (халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы туралы заңдар мен адамға қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз етуге бағытталған заңнамамен, денсаулық сақтау туралы заңдармен реттеледі).

Экологиялық құқық көздері туралы мәселе айтарлықтай қиындық тудырады, себебі түрлі деңгейдегі нормативтік құқықтық актілердің үлкен саны жарияланады. Осы қиындықтарды еңсеру үшін табиғат пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы нормативтік құқықтық актілердің жіктелуі қызмет етеді.

Мұндай жіктеу бірқатар негіздер бойынша жүзеге асырылуы мүмкін.

1. Нормативтік құқықтық актілер заң күші бойынша заңдар және заңға бағынышты актілер деп бөлінеді:

а) заңдар – мемлекеттік өкілді органдар қабылдаған нормативтік құқықтық актілер;

б) басқа нормативтік құқықтық актілер заңға бағынышты актілер болып табылады. Бұл – ҚР Президенті, Қазақстан Республикасының Үкіметі және атқарушы органдар, министрліктер мен ведомстволар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары қабылдайтын актілер.

2. Реттеу пәні бойынша экологиялық құқықтың қайнар көздерін жалпы және арнайы деп жіктеуге болады.

Жалпы қайнар көздер олардың реттеу пәндерінің кеңдігімен және экологиялық, сондай-ақ өзге қоғамдық қатынастарды қамтитындығымен сипатталады. Мұндай актілерге, атап айтқанда, ҚР Конституциясы жатады.

Арнайы: Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, Қазақстан Республикасының Су кодексі, Қазақстан Республикасының Орман кодексі, «Жануарларды қорғау, өсіру және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңы және басқа да актілер.

3. Құқықтық реттеу сипатына қатысты нормативтік құқықтық актілер материалдық және процессуалдық болып бөлінуі мүмкін.

Материалдық сипаттағы нормативтік құқықтық актілер – құқықтың материалдық нормаларын қамтитын актілер. Материалдық экологиялық-құқықтық нормалар сәйкес қатынастардың қатысушыларының құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ жауапкершіліктерін белгілейді. Материалдық сипаттағы актілерге мысал ретінде «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңын алуға болады.

Процессуалдық сипаттағы экологиялық құқықтың қайнар көздері табиғат пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы процессуалдық қарым-қатынастарды реттейді. Экологиялық құқықтың материалдық нормаларының айтарлықтай бөлігі бірқатар процессуалдық әрекеттерді тиісінше реттеу мен орындау арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Олар, мысалы, жерді пайдалануға беру, қоршаған ортаға әсер етудің барынша ықтимал нормативтерін әзірлеу, мемлекеттік экологиялық сараптаманы жүргізу, экологиялық лицензиялау, экологиялық құқықтар мен мүдделерді қорғау және т.б. Процедуралық сипаттағы актілер: Қазақстан Республикасының Азаматтық процесстік кодексі; Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексі; Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің 2015 жылғы 16 ақпандағы бұйрығымен бекітілген мемлекеттік экологиялық сараптаманы жүргізу ережелері және т.б. Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы материалдық және процедуралық нормалар көбінесе сол актілерде қарастырылады.

4. Құқықтың қайнар көздері ретіндегі нормативтік құқықтық актілерді шартты түрде кодификацияланған және кодификацияланбаған деп жіктеуге болады.

Жүйеленген нормативтік құқықтық актілер кодификацияланған болып табылады. Нормативтік материалдарды жүйелендіру нормативтік іс-әрекеттер процесінде оны қоғамдық қатынастарды реттеу жүйесімен сәйкестендіру мақсатында жүзеге асырылады. Бұл әрекеттер жоғары сапалы болып табылады және заңның осы саласы үшін – ең бастысы. Экологиялық заңда кодификациялық актілерге Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, Қазақстан Республикасының Орман кодексі, Қазақстан Республикасының Су кодексі және т.б. жатады.

Заң күшіне немесе осы нормативтік актіні қабылдайтын органға байланысты қайнар көздер қатаң иерархиялық бағыныста орналасады:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы;
- Қазақстан Республикасының халықаралық келісімдері, жалпыға танылған халықаралық құқық нормалары мен нормалары;
- заңдар;
- Қазақстан Республикасы Президентінің нормативтік құқықтық актілері;
- Қазақстан Республикасы Үкіметінің нормативтік құқықтық актілері;
- министрліктер мен ведомстволардың нормативтік құқықтық актілері;
- жергілікті өзін-өзі басқару органдарының нормативтік құқықтық актілері;
- жергілікті нормативтік құқықтық актілер;
- Сот шешімдері.

Қазақстан Республикасының Конституциясы және экологиялық құқықтық ережелер мен талаптар.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы халықпен қабылданып, Негізгі заң болып

саналады. Ол заңдар сияқты бүкіл ел аумағында үстемдікке, жоғары заңды күшке ие, тікелей және барлық ел аумағында қолданылады. Заңдар мен өзге құқықтық актілер Конституцияға қайшы келмеуі тиіс. Мемлекеттік билік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, азаматтар мен оның бірлестіктері, лауазымды тұлғалар Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын сақтауға міндетті. Қазақстан Республикасының Конституциясы жоғарғы заңдық күшке ие және мемлекеттің экологиялық доктринасының, экологиялық құқық нормалары жүйесінің іргетасы болып табылады.

Қоршаған табиғи ортаны қорғайтын, пайдалану қатынастарын реттейтін барлық конституциялық нормаларды 3 топқа бөлуге болады: өзіндік экологиялық нормалар; құқықтық ережелер саласында табиғи ресурстарды, табиғатты пайдалану субъектілерінің түрлері мен құқықтық мәртебесін құрайтын нормалар; экология саласындағы мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзыретін бекітетін нормалар.

Бірінші топтың әдіснамалық негізі – әркімнің қауіпсіз өмірі мен денсаулығы үшін және осы құқықты бұзу арқылы келтірілген залалды өтеу үшін қабылданған Конституцияның 31-бабы. Конституцияның 38-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыптылықпен қарауы тиіс.

Екінші топқа мемлекеттің табиғи ресурстарға айрықша меншігін, жерге меншік құқығы нысандарының алуан түрлілігін, заңның жүзеге асыру мүмкіндіктері мен заңнамалық шектеулерін белгілеу мүмкіндігін бекітетін 6-бапты жатқыза аламыз.

Үшінші топ мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзіретін белгілейтін кең ауқымды Конституцияның бөлімдерінде бар. Олар мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жалпы құқықтық құзыреті шеңберінде жүзеге асып, салалық нақтылауы болмайды.

Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау туралы жалпы және арнайы заңдар.

Экологиялық құқықтың негізгі қайнар көзі – Заң. Демек, ол жерде адам және азаматтың экологиялық құқықтары мен мүдделері, оларды қорғау және қамтамасыз ету механизмі, қоғамдық қатынастарын анықтайтын құқықтық реттеудің негізгі мазмұны пара-пар реттелуі тиіс. Заң – қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың бекітілімі.

Құқық теориясында заң – заң шығарушы билік немесе референдумның ерекше тәртібімен қабылданған, халықтың еркін танытатын, ең жоғарғы заңдық күшке ие, аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативті акт. Ол конституциялық және жай заңдар болып бөлінеді.

Заң мен кодекстер – экологиялық құқықтың қайнар көзі ретінде заңның негізгі нысандары (формалары) болып табылады.

Табиғи ресурстық кодекстің құрылымы мен мазмұны, ең алдымен, құқықтық реттеу объектісі мен пәні, қоғамдық қарым-қатынастар регламентациясының принциптері мен амалдары және т.б. ортақ белгілерімен сипатталады.

Сонымен қатар табиғи ресурстық кодекстер мен заңдарға оны пайдалану мен қорғаудан туындайтын, экологиялық қарым-қатынастардың әртүрлі бір типті регламентациясының толық, нақты табиғи ресурс пен экологиялық қарым-қатынаспен ерекшеленген кейбір айырмашылықтары тән.

Заңдарға 2004 жылдың 9 шілдесінен бастап қоғамдық экологиялық қарым-қатынастарды реттейтін, жалпы объектісі табиғат болып табылатын, біріктірілген, «Қазақстан Республикасының экологиялық кодексі», ҚР «Жануралар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану» туралы заңдары жатады.

Арнайы экологиялық мақсаттағы заңдардан басқа тиіс экологиялық нормаларды қамтитын, жалпы сипаттағы заңдар экологиялық құқықтың көздері ретінде шығады. Мысалы, оларға: 2009 жылдың 18 қыркүйегінен бастап, ҚР «Халық денсаулығы мен денсаулық сақтау жүйесі» кодексі жатады.

Экологиялық құқық көздерінің ішінде орталық орынды ҚР Экологиялық кодексі, Табиғи ресурстық кодекс, ҚР «Халық денсаулығы мен денсаулық сақтау жүйесі» кодексі және т.б. заңдар алады.

Заңдар деңгейінде экологиялық қарым-қатынастарды реттеу біздің елде одан әрі кеңею тенденциясына ие екенін ескерген жөн.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі – жалпы сипаттамасы және экологиялық қатынастарды құқықтық реттеудегі оның маңызы.

Экологиялық құқықтың негізгі қайнар көзі – «Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі». Өз құрылымы бойынша, Кодекс ерекше және жалпы 9 бөлім, 47 тарау, 326 бап бөлімдерінен тұрады. Ол ҚР аумағы шегінде табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер етумен байланысты қорғау, қоршаған ортаны қалпына келтіру мен сақтау, шаруашылық және өзге де қызметтегі табиғи ресурстарды пайдалану мен молықтыру саласындағы қарым-қатынастарын реттейді.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі мынадай бөлімдерді қамтиды және ұғымдар пайдаланылады:

- жалпы ережелер;
- қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау, экологиялық нормалау, қоршаған ортаны қорғау саласындағы техникалық реттеу, қоршаған ортаға әсерді бағалау, экологиялық сараптама, экологиялық рұқсаттар, экологиялық аудит;

- Қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдаланудағы экономикалық реттеу;
- экологиялық бақылау;
- экологиялық мониторинг және кадастрлар;
- төтенше экологиялық жағдай және экологиялық зілзала аймақтары;
- қоршаған ортаны қорғау саласындағы экологиялық білім беру, зерттеу және халықаралық ынтымақтастық;
- шаруашылық және басқа да қызметті жүзеге асыру кезіндегі экологиялық талаптар;
- Экологиялық құқық бұзушылықтар және экологиялық дауларды шешудегі жауапкершілік.

Қазақстан Республикасы Президентінің экологиялық құқық көздері жүйесіндегі экологиялық-құқықтық актілері салыстырмалы түрде кішкентай болып табылады және негізінен жекеленген жағдайларға немесе объектілерге жатады

Үкіметтің экологиялық-құқықтық актілері.

Қазақстан Республикасының Үкіметі елдегі атқарушы билікті Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына, Президентінің нормативтік қаулыларына сәйкес жүзеге асырады, қаулылар мен өкімдер шығарады және оларды орындауды қамтамасыз етеді. Бұл үкімет актілері елдің аумағында міндетті болып табылады.

Экологиялық құқықтың маңызды көзі Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімі болып табылады, оның мәні келесіде көрініс табады:

- Қазақстан Республикасының Үкіметі қабылданған заңдардың негізінде экологиялық саясаттың бірлігін қамтамасыз ету мақсатында – «мақсатты бағдарламаларды» бекітеді;
- Қазақстан Республикасының Үкіметі қабылдайтын шешімдерде құқықтық реттеудің бірыңғайлығын қамтамасыз ету және олардың орындалуын қамтамасыз ету мақсатында қолданыстағы заңдардың ережелері көрсетіледі және айқындалады;
- Қазақстан Республикасының Үкіметі табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласында өкілеттіктерді жүзеге асыратын мемлекеттік органдар туралы ережені бекітеді.

Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың экологиялық-құқықтық актілері.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілетті және атқарушы органдары қажетті мемлекеттік билікпен заңға ие болса, олардың нормативтік құқықтық актілері – экологиялық құқықтың қайнар көздері болып табылады. Мұндай өкілеттіктер бірқатар заң актілерімен анықталады, оның ішінде 2001 жылдың 23 қаңтарындағы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару және өзін-өзі басқару» туралы заңы бар. Бұл заң жергілікті өзін-өзі басқаруды жергілікті муниципалитеттердің жарғыларын қабылдау және өзгерту, сондай-ақ муниципалитеттердің аумақтарын жоспарлау және дамыту, көгалдандыру, қалдықтарды қайта өңдеу, қоршаған ортаны қорғауға қатысуды реттейтін халықтың санитарлық-гигиеналық жағдайын қамтамасыз етеді.

Экологиялық құқықтың қайнар көздері – экология саласындағы салалық ережелер болып табылады (нұсқаулар, әдістер, ережелер). Оларға жеке шаруашылық субъектілерінің және олардың қауымдастықтарының жергілікті нормативтік актілері жатады.

Экологиялық құқық көздері ретіндегі ең төменгі деңгей – кәсіпорындарда қабылданған жергілікті нормалар. Олар мемлекет тарапынан санкцияланған жағдайда экологиялық құқық көздері болады. Жергілікті актілер жалпы сипаттағы және арнайы болып табылады. Жалпы сипаттағы актілер – ұжымдық шарт, ішкі еңбек нормаларының ережелері. Экологиялық құқықтың жергілікті көздері жүйесінде ерекше орын – кәсіпорынның жарғысы болып табылады. Оларда мүлік пен жердің құқықтық режимі, басқару ұйымдары, оның ішінде табиғат пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы ережелер бар.

Экология және табиғат пайдалану жөніндегі халықаралық конвенциялар, мемлекетаралық келісімдер мен шарттар.

Экологиялық құқықтың халықаралық көздері, халықаралық экологиялық қатынастарға қатысушылардың еркіндігін білдіреді. Жалпыға танылған принциптер мен нормалар, келісімдер мен конвенциялар, халықаралық ұйымдар мен конференциялардың шешімдері мен хаттамалары түрінде өмір сүреді. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы әлемдік қоғамдастықтың шұғыл экологиялық проблемаларды шешудегі белсенді қатысушысы болып табылады. Бұл қатысу, атап айтқанда, әртүрлі, көпжақты және екіжақты конвенцияларды, келісімдерді және басқа да халықаралық құқық актілеріне қол қою және бекіту кезінде көрініс табады. Мұндай құжаттар ұлттық заңнаманың ажырамас бөлігі болып табылады және ұқсас мәселелерді реттеуге қатысты келіспеушіліктер туындаған жағдайда да заңдарға басымдық береді.

Экологиялық құқықтың ерекше көздері – халықаралық шарттар болып табылады. Қазақстан Республикасы қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы халықаралық құқықтың отандық заңнамаға сәйкестігін мойындайды. Егер қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық шарт Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделгеннен өзгеше ережелер белгілесе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Бүгінгі күні біздің мемлекеттегі қоршаған ортаны қорғаудың белгілі бір компоненттерін сақтау жөніндегі

әрекеттер мен шаралар жүйесін реттейтін әртүрлі экологиялық конвенциялар мен хаттамалардың толыққанды қатысушылары: Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы Негіздемелік конвенциясы, Біріккен Ұлттар Ұйымының Шөлейттену/Жердің Нашарлауы жөніндегі Конвенциясы, Біріккен Ұлттар Ұйымының Биологиялық әртүрлілік туралы конвенциясы.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Экологиялық құқықтың дамуына сипаттама беріңіз.
- 2) Қазақстан Республикасының табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарының негізгі даму кезеңдерін атаңыз.
- 3) Экологиялық құқықтың қайнар көздерінің түсінігі, ерекшеліктері және жіктелуі.
- 4) Қазақстан Республикасының Конституциясына экологиялық құқықтық қайнар көзі ретінде сипаттама беріңіз.
- 5) Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау туралы жалпы және арнайы заңдарға сипаттама беріңіз.
- 6) ҚР Экологиялық кодексі – жалпы сипаттамасы және экологиялық қатынастарды құқықтық реттеудегі оның маңызы.
- 7) Үкіметтің экология-құқықтық актілері.
- 8) Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың экологиялық-құқықтық актілері.
- 9) Экология және табиғат пайдалану жөніндегі халықаралық конвенциялар, мемлекетаралық келісімдер мен шарттар.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл.
2. Қазақстан Республикасының 02 қаңтар 2021 жылғы Экологиялық кодексі
3. Айғаринова Г.Т. Жанғабулова Г.Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: оқу құралы / Г.Т. Айғаринова, А.Қ. Жанғабулова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 448 б.
4. Күлтеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы: HAS, 2008. – 325 б.
5. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. – Алматы, 2005. –

3-тақырып. Табиғат объектілеріне меншік құқығы.

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде Табиғат объектілеріне меншік құқығы туралы түсініктерін қалыптастыру,

Негізгі сұрақтар: Табиғат объектілеріне меншік құқығының түсінігі. Табиғат объектілеріне меншік құқығының нысандары. Табиғат объектілеріне меншік құқығының субъектілері. Табиғат объектілеріне меншік құқығының мазмұны. Табиғат объектілеріне меншік құқығының пайда болу және тоқтату негіздері

Табиғат объектілеріне меншік құқығының түсінігі.

Табиғат объектілеріне меншік құқығын заңдық тұрғыдан екі аспектіде қарастыруға болады: құқықтық институт ретінде және меншік иесінің құқықтарының жиынтығы ретінде.

Құқықтық институт ретінде табиғат объектілеріне меншік қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Меншік қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы меншік құқығының объективтік мағынасын құрайды.

Субъективтік мағынадағы табиғат объектілеріне меншік құқығы меншік иесінің жер, су, орман ресурстары және өзге де меншік объектілерін иелену, пайдалану және билік ету құқықтарының жиынтығы деп танылады.

Табиғат объектілерін иелену құқығы – іс жүзінде табиғи объектілерді иеленуді жүзеге асырудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Табиғат объектілерін пайдалану құқығы – табиғи ресурстардың пайдалы қасиеттерін және одан түскен табысты иемдену, сондай-ақ өзге де пайда алу қызметі.

Табиғат объектілеріне билік ету құқығы – табиғи объектілерінің іс жүзінде немесе заң жүзінде тағдырын айқындауға берілетін мүмкіндігі.

Табиғат объектілеріне меншік құқығының нысандары Қазақстан Республикасының Конституциясымен анықталады. 6-бабының 3-тармағына сәйкес, жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Жер, сондай-ақ [заңда](#) белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабының 2-тармағына сәйкес, меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері [заңмен](#) белгіленеді.

Нақты табиғи ресурстарға меншік қатынастарының ерекшелігі табиғатты қорғау заңнамасымен реттеледі. Аталған ерекшеліктер табиғи ресурстарға меншік құқығына шектер белгіленуімен байланысты.

Шектеулер табиғи ресурстардың мүлiктiң ерекше түрiне жатуына байланысты. Азаматтық құқыққа сәйкес затқа меншiк құқығы үшiншi тұлғалардың мүдделерiне байланыссыз иелену, пайдалану және билiк ету құқығын жүзеге асырумен байланысты. Экологиялық құқықта табиғи ресурстарға меншiк құқығы басқа субъектiлерге берiлген күннiң өзiнде мемлекетке тиесiлi болады, өйткенi мемлекет аталған құқықтың жүзеге асырылуын қадағалап отырады.

Меншiк құқығының объектiсi – Қазақстан Республикасының шекарасында орналасқан жекелеген табиғи ресурс, қоршаған орта немесе табиғи ресурстар кешенi.

Табиғи ресурстар меншiк құқығының объектiсi болып танылуы үшiн, онда табиғи ресурстардың белгiлерi болуы керек: а) ресурстардың табиғи жолмен пайда болуы; б) табиғи ортамен тұрақты байланысы. Олар материалдық тұтырудың қайнар көздерi болумен қатар адамның тишiлiк ету ортасы болып табылады және қорғауға жатады. Сонымен қатар олар адамның еңбек өнiмiнiң нәтижесi емес, табиғи жолмен пайда болады және сонымен қатар олардың мөлшерi шектеулi. Табиғи объектiлер аумақтық кеңiстiкте жылжымайды (жануарлардан басқасы), яғни жылжымайтын мүлiк болып табылады.

Демек, табиғи объектiлерге және табиғи ресурстарға меншiк құқығы азаматтық айналымның өзге объектiлерiне қарағанда бiрнеше ерекшелiк тән:

- кейбiр табиғи объектiлер қоршаған ортаның бөлiнбейтiн құрамдас бөлiгi болып табылады және меншiк құқығының пәнi бола алмайды. Мысалы, атмосфералық ауа, ғарыш кеңiстiгi, озон қабаты және өзге де табиғи құбылыстар меншiк құқығының объектiсi бола алмайды, оларды пайдалану және қорғау ерекше мемлекеттiң иелiгiнде болады немесе халықаралық құқық нормаларымен реттеледi.
- табиғи объектiлердiң қоршаған ортамен тығыз байланысы. Табиғи объект табиғаттың бiр бөлiгi болумен қатар меншiк құқығының объектiсi ретiнде танылады. Табиғи ресурстың қоршаған ортамен экологиялық байланысының үзiлуi табиғи ресурсқа меншiк құқығының тоқтап, материалдық құндылық ретiнде меншiк құқығының пайда болуына әкеледi. Мысалы, жер қойнауындағы мұнай табиғи ресурс болып табылады және экологиялық құқықпен реттеледi. Ал жер қойнауынан алынған мұнай материалдық құндылыққа айналып, оның айналымға түсуi азаматтық заңдармен реттеледi.
- табиғи объектiлердiң абсолюттi құнының болмауы – олардың табиғи жолмен пайда болуымен сипатталады.

Табиғат объектiлерiне меншiк құқығының нысандары.

Табиғат объектiлерiне меншiк құқығының нысандары Қазақстан Республикасының Конституциясымен анықталады. Ата заңның 6-бабының 3-тармағына сәйкес, жер және оның қойнауы, су көздерi, өсiмдiктер мен жануарлар дүниесi, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншiгiнде болады. Жер, сондай-ақ [заңда](#) белгiленген негiздерде, шарттар мен шектерде жеке меншiкте де болуы мүмкiн.

Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 жылғы Конституциясында табиғи объектiлерге екi меншiк нысаны бекiтiлген: жеке меншiк және мемлекеттiк меншiк. Қазақстан Республикасында мемлекеттiк меншiк пен жеке меншiк танылады және бiрдей қорғалады. Меншiк мiндет жүктейдi, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игiлiгiне де қызмет етуге тиiс. Меншiк субъектiлерi мен объектiлерi, меншiк иелерiнiң өз құқықтарын жүзеге асыру көлемi мен шектерi, оларды қорғау кепiлдiктерi [заңмен](#) белгiленедi.

Конституцияда жер, оның қойнауы, су, жануарлар мен өсiмдiктер дүниесi ғана емес, одан басқа табиғи ресурстар да мемлекеттiк меншiкте болатыны айтылған.

Республика аумағындағы табиғи ресурстарға мемлекеттiң ерекше меншiк құқығының болуы Қазақстан Республикасы тәуелсiздiгiнiң және оның дербес экономикалық жүйесiнiң негiзi екенiн дәлелдейдi.

Аталған табиғи ресурстарға меншiк иесiнiң құқықтарын мемлекет атынан жүзеге асырудың шектерi мен субъектiлерi тек заңмен ғана белгiленедi. Атап айтқанда, жер, жер қойнауы, су, орман және өсiмдiктер мен жануарлар дүниесi туралы атқарылатын iс-әрекет Қазақстан Республикасының заңдарымен реттеледi.

Қазақстан Республикасында табиғи ресурс ретiнде тек жер – [заңда](#) белгiленген негiздерде, шарттар мен шектерде жеке меншiкте де болуы мүмкiн. Жерге жеке меншiк құқығы Қазақстан Республикасының Жер кодексiмен реттеледi.

Қазақстан Республикасының Жер кодексiне сәйкес, жеке меншiкте болмайтын жер учаскелерiн қоспағанда, мемлекеттiк меншiктегi жер учаскелерi азаматтар мен мемлекеттiк емес заңды тұлғаларға жекеменшiкке берiлуi мүмкiн.

Қазақстан Республикасы азаматтарына жер учаскелерi жекеменшiгiнде:

- шаруа немесе фермер қожалығын;
- өзiндiк қосалқы шаруашылық жүргiзу, орман өсiру, бағбандық;
- жеке тұрғын үй және саяжай құрылысы үшiн, сондай-ақ үйлердi (құрылыстарды, ғимараттарды) олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жердi қоса алғанда, өндiрiстiк және өндiрiстiк емес, оның iшiнде тұрғын үйлердi (құрылыстарды, ғимараттарды) мен олардың кешендерiн салуға берiлген (берiлетiн) немесе олар салынған жер учаскелерi болуы мүмкiн.

Қазақстан Республикасының мемлекеттiк емес заңды тұлғаларының жекеменшiгiнде:

- тауарлы ауыл шаруашылығы өндiрiсiн жүргiзу;
- орман өсiру үшiн;
- үйлердi (құрылыстарды, ғимараттарды) олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жердi қоса алғанда, өндiрiстiк және өндiрiстiк емес, оның iшiнде тұрғын үйлер (құрылыстар, ғимараттар)

мен олардың кешендерін салу үшін берілген (берілетін) немесе олар салынған жер учаскелері болуы мүмкін (23-бап).

Жер учаскесіне меншік құқығы:

- 1) меншік құқығын табыстау;
- 2) меншік құқығын беру;
- 3) меншік құқығының әмбебап құқықтық мирасқорлық тәртібімен (мұраға қалдыру, заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы) ауысуы арқылы туындайды.

Меншік құқығын табыстау, беру және оның ауысуы жер учаскесінің нысаналы мақсаты ескеріле отырып, жүзеге асырылуға тиіс.

Жер учаскесіне меншік құқығы:

- 1) мемлекеттік органдар актілерінің;
- 2) азаматтық-құқықтық мәмілелердің негізінде;
- 3) [Қазақстан Республикасының заңдарында](#) көзделген өзге де негіздерде туындайды (ҚР Жер кодексінің 22-бабы).

Егер Жер кодексінде және Қазақстан Республикасының өзге де [заң актілерінде](#) өзгеше көзделмесе, жер учаскесінің меншік иесі мемлекеттік органдардың қандай да бір рұқсатын алмай, жер учаскесін өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығын жүзеге асырады.

Меншік иесі өзінің жер учаскесіне қатысты оның нысаналы мақсатын өзгертпей, Қазақстан Республикасының [заң актілерінде](#) тыйым салынбаған кез келген мәмілелерді жасасуға құқылы.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің меншік иелері аталған құқықтарды осы Кодекстің ережелерін ескере отырып іске асырады.

Жер учаскесіне меншік құқығы басқа адамға мәміле жасалған кездегі барлық ауыртпалықтарымен беріледі.

Жер учаскесінің меншік иесі оның нысаналы мақсатын өзгертпей, жер учаскесін уақытша пайдалану туралы шарттың негізінде оны уақытша пайдалануға беруге құқылы. Жер учаскесін уақытша пайдалану туралы шарт [жалдау шарты](#) (жалға алушымен) немесе өтеусіз пайдалану туралы шарт (өтеусіз пайдаланушымен) нысанында жасалады (ҚР Жер кодексінің 25-бабы).

Қазақстан Республикасының Су кодексінің 29-бабына сәйкес, ауыл шаруашылығы су пайдаланушыларына қызмет көрсетуге арналған су шаруашылығы құрылыстары мемлекеттік немесе жекеменшікте болуы мүмкін.

Мемлекеттік меншіктегі ауыл шаруашылығы су пайдаланушыларына қызмет көрсетуге арналған су шаруашылығы құрылыстары Қазақстан Республикасының [заңдарында](#) белгіленген тәртіп пен шарттар бойынша осы құрылыстарға қызмет көрсететін су пайдаланушыларға немесе олардың бірлестіктеріне [жалға](#), сенімгерлік басқаруға, өтеусіз пайдалануға берілуі, сондай-ақ сатылуы немесе өтеусіз берілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының Орман кодексіне сәйкес, орман қоры мемлекеттік және жеке орман қорларынан тұрады (5-бап). Жеке орман қорына Қазақстан Республикасының [Жер кодексіне](#) сәйкес жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғаларға жекеменшікке немесе ұзақ мерзімді жер пайдалануға орман өсіру үшін нысаналы мақсатпен берілген жерлерде, солардың қаражаты есебінен жасалған: 1) қолдан өсірілген екпелер; 2) табиғи тұқымдық және (немесе) вегетативтік жолмен пайда болған екпелер; 3) жеке орман питомниктері; 4) арнайы мақсаттағы плантациялық екпелер; 5) агроорман-мелиорациялық екпелер; 6) жеке меншіктегі шаруашылық автомобиль жолдарына бөлінген белдеулердегі қорғаныштық екпелер жатады.

Жеке орман қоры учаскелерін иеленуді, пайдалану мен оған билік етуді, осы Кодекске және Қазақстан Республикасының өзге де [заң актілеріне](#) сәйкес, жеке орман иеленушілер жүзеге асырады (7-бап).

Мемлекет табиғи ресурстардың меншік иесі ретінде адамның өз өмірі мен денсаулығы үшін қоршаған ортаның қолайлы болуы құқығын қамтамасыз ететін, қазіргі және болашақ ұрпақтың мүдделерін көздейтін, қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық экономикалық және әлеуметтік негіздерін белгілеп, адам қызметінің қоршаған ортаға зиянды ықпал жасауына жол бермеу табиғи тепе-теңдікті сақтау мен табиғат қорларын тиімді пайдалану шараларын жүзеге асырады.

Табиғат объектілеріне меншік құқығының субъектілері.

Меншік қатынастарында құқықтарға ие тұлға меншік иесі болып табылады. Оған өз мүлкін иелену, пайдалану және билік ету құқығы тиесілі болады. Меншік қатынастарындағы міндетті субъектілер азаматтық құқықтарға ие өзге субъектілер. Олар меншік иесінің құқықтарын шектемеуі және бұзбауы тиіс.

Қазақстан Республикасында табиғат объектілеріне меншік субъектісі Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасының меншік туралы заңымен белгіленеді. Меншік туралы заңның республика аумағында мемлекеттік меншік құқығының субъектісі Қазақстан Республикасы деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасы атынан мемлекеттік меншікті иелену, пайдалану және оған билік ету өкілеттігін тікелей немесе арнайы мемлекеттік органдар арқылы Қазақстан Республикасының Үкіметі жүзеге асырады. Осыған орай, Қазақстан Республикасы Үкіметі, жергілікті атқарушы органдары мен басқа да құрылымдар табиғат объектілерін иеленуді, пайдалануды және билік етуді заңдарда белгіленген құзірет шегінде жүзеге асырады.

Табиғат объектілеріне мемлекеттік меншік құқығын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың құзыреттері арнайы заңдарда бекітіледі: Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, Қазақстан Республикасының Жер кодексі, Қазақстан Республикасының Орман кодексі, Қазақстан Республикасының Су

кодексі, Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының заңы, Қазақстан Республикасының Жануарлар дүниесін пайдалану, қорғау және өсімін молайту туралы заңы. Мысалы, Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес, елді мекендер жерін қоспағанда, аудан шекарасының шегінде жер қатынастарын реттеу саласында аудандық (қалалардағы аудандардан басқа) атқарушы органның құзыретіне мыналар жатады:

1) Жер кодексінің 13, 16, 18 және 19-баптарында көзделген жағдайларды қоспағанда, жер учаскелерін жекеменшікке және жер пайдалануға беру;

1-1) жер қойнауын мемлекеттік геологиялық зерделеумен және барлаумен байланысты жер қойнауын пайдалану мақсаттары үшін жер учаскелерін беру;

2) Жер кодексінің 13, 16 және 18-баптарында көзделген жағдайларды қоспағанда, жер учаскелерін алып қою, соның ішінде мемлекет мұқтажы үшін алып қою;

3) ауылдық атқарушы органдардың құзырына берілген ауыл шаруашылығы алқаптарын қоса алғанда, елді мекендер аумағында жер шаруашылық орналастыру жобаларын тиісті өкілді органның бекітуіне әзірлеу және олардың орындалуын қамтамасыз ету;

4-1) Жер кодексінің 49-2-бабына сәйкес жерді резервте қалдыру;

5) Жер кодексінің 71-бабының 2-тармағына сәйкес іздестіру жұмыстары үшін жер учаскесін пайдалануға рұқсат беру;

5-1) осы Кодекстің 69-бабына сәйкес қауымдық сервитуттар белгілеу;

5-2) елді мекендердің аумақтарын жер-шаруашылық орналастырудың бекітілген жобаларын тұрғындар үшін қолжетімді орындардағы арнаулы акпараттық стендтерде орналастыру;

6) арнайы жер қорын құру;

8) жерді аймақтарға бөлу жобаларын (схемаларын) ауданның өкілді органына бекітуге табыс ету;

10) жергілікті мемлекеттік басқару мүддесінде Қазақстан Республикасының [заңнамасымен](#) жергілікті атқарушы органдарға жүктелетін өзге де өкілеттіктерді жүзеге асыру (ҚР ЖК 17-бабы).

Мемлекеттің табиғат қорларын иелену, пайдалану және билік ету құқығының табиғи ресурстарды пайдаланушылар, иеленушілер мен кейде билік етушілердің құқығынан ерекшеліктері бар. Мұны меншік иесі құқығының мазмұнынан айқын ажыратуға болады.

Бірінші ерекшелік. Мемлекет табиғат қорларына өз құқығының мазмұнын түзіп, оларды меншік иесі ретінде жүзеге асырады. Басқалар, табиғат қорларын иеленушілер, пайдаланушылар мемлекет белгілеп берген құқық шеңберінде ғана жүзеге асырады.

Екінші ерекшелік. Мемлекет табиғат қорларына меншік құқығын мемлекет өз атынан қоғамның, барлық адамдардың мүддесі үшін пайдаланады. Басқа табиғат қорларын иеленушілер, пайдаланушылар өзіне иеленуге, пайдалануға берілген табиғат объектісін өз мүддесі үшін заңда көрсетілген мақсатта ғана пайдаланады.

Үшінші ерекшелік. Табиғат қорларына мемлекеттің билік жүргізуі шексіз және оған ешкім шек қоя алмайды, оны тоқтата да алмайды. Бірақ табиғат қорларына мемлекеттік билік Конституцияға сәйкес болуы қажет. Сондықтан, Конституцияға қайшы келетін заң нормаларының күші болмайды.

Табиғат қорларын мемлекеттен басқа иеленушілер мен пайдаланушылар (жеке және заңды тұлғалар) заңда белгіленген реттерде белгілі бір шекте билік ету құқығын пайдалануы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстан Республикасында табиғи ресурстар мемлекеттің меншігінде болады, тек өсімдіктер мен жануарлар әлемінің объектілері мен жекелеген жер учаскелері жеке меншікте бола алады. Жануарлар дүниесін пайдалану, қорғау және өсімін молайту туралы Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, жануарлар дүниесі мемлекеттік меншікте болады. Мекендейтін ортадан осы Заңда белгіленген тәртіппен алынған, сондай-ақ еріксіз және (немесе) жартылай ерікті жағдайларда өсіріліп, ұсталатын жануарлар дүниесінің объектілері оларды аулаған, өсіретін және ұстайтын жеке және заңды тұлғалардың меншігі болып табылады (4-бап).

Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес, жер учаскелері мемлекеттік және жеке меншікте болуы мүмкін. Жер учаскелері жеке меншікке азаматтарға:

- шаруа немесе фермер қожалығын;
- өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу, орман өсіру, бағбандық;
- жеке тұрғын үй және саяжай құрылысы үшін, сондай-ақ үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды) олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды) мен олардың кешендерін салуға берілген (берілетін) немесе олар салынған жер учаскелері болуы мүмкін.

Оралмандарға жер пайдалану құқығымен берілген жер учаскелері Қазақстан Республикасының азаматтығын алғаннан кейін Жер кодексінде белгіленген тәртіппен және жағдайларда олардың жекеменшігіне өтеді (ҚР ЖК 46-бабы).

Шетел тұлғаларына үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды) олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлер (құрылыстар, ғимараттар) мен олардың кешендерін салу үшін берілген (берілетін) немесе олар салынған жер учаскелері шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың және шетелдік заңды (мемлекеттік емес) тұлғалардың жеке меншігінде болуы мүмкін.

Мемлекеттік емес заңды тұлғаларға:

- тауарлы ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу;
- орман өсіру үшін;
- үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды) олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлер (құрылыстар, ғимараттар) мен олардың кешендерін салу үшін берілген (берілетін) немесе олар салынған жер учаскелері болуы мүмкін (23-бап).

Жер учаскесіне жеке меншік қатынастарын реттейтін жер заңнамасы жер учаскелерін беру субъектілер, нысаналы мақсаты, жер учаскесін беру көлеміне байланысты шектеулер орнатады.

Табиғат объектілеріне меншік құқығының мазмұны.

Табиғи объектілерге меншік құқығының мазмұнына иелену, пайдалану және билік ету құқықтары кіреді.

Табиғат объектілерін иелену құқығы – іс жүзінде табиғи объектілерді иеленуді жүзеге асырудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі.

Табиғат объектілерін пайдалану құқығы – табиғи ресурстардың пайдалы қасиеттерін және одан түскен табысты иемдену, сондай-ақ өзге де пайда алу қызметі.

Табиғат объектілеріне билік ету құқығы – табиғи объектілерінің іс жүзінде немесе заң жүзінде тағдырын айқындауға берілетін мүмкіндігі.

Азаматтық заңнамаға сәйкес, меншік иесі өзіне тиесілі мүлікке қатысты өз қалауы бойынша кез келген әрекеттер жасауға, соның ішінде бұл мүлікті басқа адамдардың меншігіне беріп, иелігінен шығаруға, өзі меншік иесі болып қала отырып, оларға мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету жөніндегі өз өкілеттігін тапсыруға, мүлікті кепілге беруге және оған басқа да әдістермен ауыртпалық түсіруге, оларға өзгеше түрде билік етуге құқылы.

Меншік иесінің өз өкілеттігін жүзеге асыруы басқа тұлғалар мен мемлекеттің құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін бұзбауға тиіс. Құқықтар мен заңды мүдделерді бұзушылық басқа нысандармен қатар, меншік иесінің өзінің монополиялық және өзге де басымдық жағдайын пайдаланып қиянат жасауынан көрінуі мүмкін.

Меншік иесі өз құқықтарын жүзеге асырған кезде азаматтардың денсаулығы мен айналадағы ортаға келтірілуі мүмкін зардаптарға жол бермеу шараларын қолдануға міндетті.

Меншік құқығының мерзімі шексіз. Мүлікке меншік құқығы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде көзделген негіздер бойынша ғана ықтиярсыз тоқтатылуы мүмкін.

Заң құжаттарында көзделген реттерде, жағдайлар мен шектерде меншік иесі өз мүлкін басқа адамдардың шектеулі түрде пайдалануына жол беруге міндетті (ҚР АҚ 188-бабы).

Сонымен қатар экологиялық қатынастар аясында аталған құқықтар меншік объектісіне (табиғи ресурстар) және субъектілердің түрлеріне (мемлекет, ұйымдар, жеке тұлғалар) байланысты ерекшелінеді.

Табиғи ресурстар меншік құқығының ерекше объектілері, олар табиғи жолмен пайда болуына байланысты алғашқы құны жоқ, кеңістік қатынастарында шектелген, қоршаған ортаның сапасын қамтамасыз етуде ерекше маңызға ие болады, және қоғамның тұрақты дамуының негізі болып табылады. Табиғи ресурстар және тұтастай қоршаған ортаның жағдайы мен пайдалану – қоғамдық мүдделер аясы, сондықтан мемлекет табиғи ресурстарға меншік қатынастарын реттеуге заңдық шектеулер белгілеу арқылы араласады.

Табиғат объектілеріне меншік құқығының пайда болуы және оны тоқтату негіздері.

Табиғи ресурстарға меншік құқығының пайда болуы мен тоқтату негіздері заңмен анықталады және меншік нысанына байланысты болады.

Табиғи ресурстарға жеке меншік құқығы қолданыстағы заңнамаға сәйкес мемлекеттік меншіктегі табиғи ресурстарды мемлекеттік меншіктен жеке меншікке жеке немесе заңды тұлғаларға беру негізінде пайда болады.

Жеке меншіктегі табиғи ресурстар мемлекеттік меншікке мына жағдайларда өтуі мүмкін:

- міндеттемелері бойынша өндіріп алу жүргізілген кезде;
- мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығарылған;
- заңдарды бұза отырып пайдаланылып жүрген табиғи объектіні мәжбүрлеп алып қойылған;
- тәркілеу.

ҚР Жер кодексіне сәйкес жеке меншікте болмайтын жер учаскелерін қоспағанда, мемлекеттік меншіктегі жер учаскелері азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғаларға жеке меншікке берілуі мүмкін.

Жер учаскесіне меншік құқығы:

1) меншік құқығын табыстау;

2) меншік құқығын беру;

3) меншік құқығының әмбебап құқықтық мирасқорлық тәртібімен (мұраға қалдыру, заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы) ауысуы арқылы туындайды.

Меншік құқығын табыстау, беру және оның ауысуы жер учаскесінің нысаналы мақсаты ескеріле отырып, жүзеге асырылуға тиіс.

3. Жер учаскесіне меншік құқығы:

1) мемлекеттік органдар актілерінің;

2) азаматтық-құқықтық мәмілелердің негізінде;

3) [Қазақстан Республикасының заңдарында](#) көзделген өзге де негіздерде туындайды.

Жер учаскесіне жеке меншік құқығы:

1) меншік иесі – жер учаскесіне құқығын иеліктен шығарып басқа тұлғаларға берген;

2) меншік иесі меншік құқығынан бас тартқан;

3) жер учаскесіне меншік құқығынан [Қазақстан Республикасының заң актілерінде](#) көзделген өзге де жағдайларда айырылған ретте тоқтатылады.

Меншік иесінен жер учаскесін олардың келісімінсіз алып қоюға:

1) меншік иесінің міндеттемелері бойынша жер учаскесінен өндіріп алу жүргізілген;

2) жер учаскесі мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығарылған;

3) Жер кодексінің 92 және 93-баптарында көзделген жағдайларда, мақсатына сай пайдаланылмай отырған немесе Қазақстан Республикасының заңдарын бұза отырып пайдаланылып жүрген жер учаскесі меншік иесінен мәжбүрлеп алып қойылған;

4) радиоактивті ластануға ұшыраған жер учаскесі оның меншік иесінен, құны тең жер учаскесі беріле отырып, мәжбүрлеп иеліктен шығарылған;

5) тәркіленген реттен басқа жағдайларда жол берілмейді (ҚР Жер кодексінің 81-бабы).

Бақылау сұрақтары:

1) Табиғат объектілеріне меншік құқығының түсінігін ашып көрсетіңіз.

2) Табиғат объектілеріне меншік құқығының субъектілерін атаңыз.

3) Табиғат объектілеріне меншік құқығының мазмұнын ашып көрсетіңіз.

4) Табиғат объектілеріне меншік құқығының пайда болу және тоқтату негіздерін атаңыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1) Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 1996. – N4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы).

2) Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 02 қаңтардағы N212 Экологиялық кодексі

3) Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. 27 желтоқсан 1994 жылғы // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Жаршысының 1994 жылғы 23-24 номерлерінің жеке қосымшасы.

4) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 шілдедегі N477 Орман кодексі // Егемен Қазақстан, 2003 жылғы 19 шілде. – N 180-181.

5) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N442 Жер Кодексі // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2003. – N13. – 99-құжат.

4-тақырып. Табиғатты пайдалану құқығы.

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде Табиғат объектілеріне меншік құқығы туралы түсініктерін қалыптастыру,

Негізгі сұрақтар:

Табиғат пайдалану құқығының түсінігі, белгілері және мазмұны. Табиғат пайдалану құқығының түрлері, объектілері және субъектілері. Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері. Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу, өзгеру және тоқтату шарттары.

Табиғат пайдалану құқығының түсінігі, белгілері және мазмұны.

Табиғатты пайдалану деп адамның табиғатқа әсер етуінің барлық нысандарын (оны қорғауды қоса алғанда) айтуға болады. Адам мен табиғатқа келтірілген экологиялық салдарға байланысты табиғат пайдалануды екі нысанға бөліп қарастыруға болады.

Бірінші нысан – табиғатты ұтымды пайдалану. Ол экономикалық даму мен тұрақты табиғи орта арасындағы тепе-теңдік, табиғат байлықтарын бүгінгі және болашақ ұрпақ мүддесі үшін сақтау, адамның өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны, қоғамның табиғи ресурстарға қажеттілігін қамтамасыз ететін, табиғаттың заңдылығын есепке ала отырып жүзеге асырылатын саналы мақсатқа бағытталған қызметті білдіреді. Ұтымды табиғатты пайдаланудың міндетті шарты – экологиялық мәселелерді шешуге байланысты қажетті шараларды қолдану.

Екінші нысан – табиғатты ұтымсыз пайдалану. Ол табиғат заңдарын бұзатын қызметті білдіреді. Оның нәтижесінде қоршаған ортаның сапасы төмендейді, табиғи ресурстар сарқылады, адамдардың өмірінің табиғи ортасы нашарлайды.

Заңдық мағынада табиғатты пайдалану – оның әртүрлі нысандары мен түрлерін біріктіретін түсінік.

Табиғи ресурстарды пайдалану және табиғи объектілердің құқықтық жағдайын – арнайы заңның табиғи ресурстарды пайдалануға беру ережелері айқындайды.

Табиғатты пайдалану құқығы – қоғам мен мемлекеттің, азаматтардың экономикалық, экологиялық және күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жер, жер қойнауы, су және өзге де табиғи ресурстарды пайдалануға байланысты жеке және заңды тұлғалардың қызметін реттейтін заңмен белгіленген нормалар мен ережелердің жиынтығы.

Табиғатты пайдалану құқығын үш мағынада қарастыруға болады. Біріншіден, объективті құқық, яғни табиғатты пайдалану туралы құқықтық нормалар мен нормативтік актілердің жиынтығы. Екіншіден, субъективтік құқық, яғни табиғатты пайдалану құқығының субъектілерінің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы. Үшіншіден, табиғатты пайдаланудың субъективтік және объективтік құқығын жүзеге асыру тетігі болып табылатын құқықтық қатынас ретінде.

Табиғатты пайдалану құқығы арқылы мемлекеттің және өзге де меншік иелері мен пайдаланушылардың және өзге де табиғат пайдалану құқықтық қатынастарына қатысушылардың табиғи ресурстарға қатысты құқықтары жүзеге асырылады. Демек, аталған субъектілердің арасында табиғатты пайдалануға қатысты өзара қарым-қатынастар туындайды, табиғат пайдалану құқығының экономикалық, экологиялық, мәдени, тәрбиелік, эстетикалық және өзге де нысандары жүзеге асырылады.

Табиғат пайдалану құқығын сипаттаған кезде ол құқықтың табиғатты пайдаланудың барлық нысандары мен түрлеріне қатысы бар деп айта алмаймыз, тек қана құқықтық реттеуге жататын және құқықтық реттелуді қажет ететін түрлерге байланысты. Мысалы, табиғат пайдалану құқығының пәніне дем алу үшін атмосфералық ауаны, күн энергиясын пайдалану жатпайды.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес адамның күнделікті өмірінде, жеке және заңды тұлғалардың шаруашылық және өзге де қызметінде табиғи ресурстарды пайдалануы және (немесе) қоршаған ортаға әсер етуі табиғат пайдалану болып табылады.

Табиғи ресурстарды пайдалану, яғни табиғи ресурстардың пайдалы қасиеттерін алу. Ал, әсер ету – адамның шаруашылық қызметінің қоршаған ортаға тікелей әсері.

Қоршаған ортаға әсер етуді төрт топқа бөліп көрсетуге болады: алдын ала жоспарланған, жоспарланбаған, тікелей, жанама.

Алдын ала жоспарланған әсер ету қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында материалдық өндіріс үрдісінде орын алады. Оған пайдалы қазбаларды өндіру, гидротехникалық құрылғыларды салу, ағаш дайындау үшін және жер учаскелерінің аудандарын кеңейту үшін орманды кесу және тағы басқалар жатады.

Жоспарланбаған әсер ету жоспарлы әсер етуге қосымша пайда болады. Мысалы: пайдалы қазбаларды ашық түрмен өндіру – жерасты суларының деңгейін төмендетеді, атмосфералық ауаны ластайды және т.б.

Жоспарланған және жоспарланбаған әсер етулер тікелей немесе жанама болуы мүмкін.

Тікелей әсер етулер адамның шаруашылық қызметінің қоршаған ортаға тікелей әсері, соның ішінде жер учаскесін суландыру – топыраққа тікелей әсер етеді және онымен байланысты үрдістерді өзгертеді.

Жанама әсер етулер бір-біріне байланысты құбылыстар арқылы болады. Мысалы, жоспарланған жанама әсер етулер – тыңайтқыштарды қолдану және және олар арқылы егістіктің көлеміне әсері.

Табиғи ресурстарды пайдалану құқығын мақсатына қарай екіге бөлуге болады:

Біріншісі – табиғи ресурстарды экономикалық, экологиялық сауықтыру, эстетикалық қажеттіліктер үшін пайдалану құқығы.

Екіншісі – табиғи ресурстарды адам өмірі мен денсаулығы үшін пайдалану құқығы.

Бірінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы табиғи қорлардың белгілі бір түрін немесе түрлерін заңдарда көрсетілген мақсаттарда тиімді пайдалануды және оларды қорғауды көздейді.

Екінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы атмосфералық ауаның тазалығын, климатқа, жерге, орманға, суға, тағы басқа табиғат объектілеріне табиғи немесе жасанды апаттың болмауын талап етеді.

Табиғат пайдалану құқығының түрлері, объектілері және субъектілері

Табиғат пайдалану құқығының негізгі жіктеуші белгілері дегеніміз – табиғи объектілерді пайдалану мақсаты бойынша және табиғатты пайдалану субъектілері бойынша айқындалатын айырмашылық.

Жіктеу белгілеріне байланысты табиғатты пайдаланудың келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Адам мен азаматтың қолайлы қоршаған ортаға деген табиғи құқығы және табиғи объектіге байланысты жалпы табиғатты пайдалану құқығы. Аталған құқықты жүзеге асыру үшін арнайы рұқсат қажет емес.

Арнайы мемлекеттік органдардан рұқсат алудың міндеттілігі бойынша арнайы табиғатты пайдалану.

Табиғатты пайдалану – мақсатына байланысты ауыл шаруашылығындағы, өнеркәсіп және энергетика саласындағы, көлік, қорғаныс мақсатындағы табиғатты пайдалану және өзге де мақсаттарда пайдалану.

Арнайы орман пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының Орман кодексінде бекітілген. Мемлекеттік орман қоры учаскелерінде ұзақ мерзімді орман пайдалану құқығы тендер нәтижелері туралы хаттама және сол негізге алынып жасалған шарт негізінде туындайды. Мемлекеттік орман қоры учаскелерінде қысқа мерзімді орман пайдалану құқығы орман билетінің негізінде туындайды. Мемлекеттік орман қоры учаскелерінде орман пайдалануды жүзеге асыруға рұқсаттама құжаттары: ағаш кесу билеті мен орман билеті негізінде ғана жол беріледі.

Жалпы табиғат қолдану құқығының субъектілері болып азаматтар, шетел азаматтары және азаматтығы жоқ тұлғалар саналады, өйткені оларда заң бойынша су, орман, жер пайдалану құқығы бар.

Арнайы табиғат пайдалану құқығының субъектілері болып заңды тұлғалар және кәсіпкер-азаматтар саналады. Заңды тұлғалар: мемлекеттік орган ретінде, мемлекеттік меншіктегі ресурстарды пайдалану және белгілі табиғи ресурстарды пайдалану құқығы бар заңды тұлға ретінде көрініс табады. Заңды тұлға, жалпы құқық қабілеттігінен басқа, арнайы табиғат пайдалану құқығын иелену үшін тиісті рұқсат құжаттарын алу қажет (лицензия, рұқсат, келісім-шарт және т.б.).

Табиғат пайдалану құқығының жалпы және арнайы түрлеріне қарай, табиғат пайдаланушылардың айырмашылықтарын көрсетуге болады.

Жалпы табиғат пайдалану құқығының субъектісі әрбір адам бола алады, өйкені заң бойынша оның жерді, суды, орманды пайдалану құқығы бар. Жалпы табиғат пайдалану құқығында адам табиғат ресурстарын кәсіпкерлік әрекеттерді жүзеге асыру үшін емес тек өзінің қажеттілігіне орай қолдана алады. Бұл табиғат пайдалану заңнамаларында көзделген. Кәсіпкерлік әрекеттерді жүзеге асыру үшін су объектілерін тек лицензия алған соң, яғни арнайы табиғат пайдалану құқығын иеленген соң жүзеге асыра алады. Орман заңнамасында да осындай жағдай көзделген. Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы ҚР заңына сәйкес, жер қойнауын пайдаланушыға жеке меншік немесе жер пайдалану құқығымен тиесілі жер учаскелерінде кең таралған пайдалы қазбаларды және жерасты суларын өз мұқтажы үшін тәулігіне елу текше метрден аспайтын көлемде өндіру тұрақты және өтеусіз жер қойнауын пайдалану құқығымен жүзеге асырылады.

Сонымен қатар жүктелген міндеттерді атқару үшін әрекет қабілеті болуы қажет. Табиғат пайдалану құқығы субъектілерінің мәртебесі олардың заңда белгіленген құқықтары мен міндеттері бойынша анықталады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде табиғат пайдаланушы – табиғи ресурстарды пайдалануды және (немесе) қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға деп бекітіледі. Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты немесе уақытша тұратын жеке және заңды тұлғалар табиғат пайдаланушылар болуы мүмкін.

Табиғат пайдаланушылар:

1) тұрақты (табиғат пайдалану құқығы мерзімі шектелмейтін сипатта болады) және уақытша (табиғат пайдалану құқығы белгілі бір мерзіммен шектелген);

2) бастапқы (табиғат пайдалану құқығы мемлекеттен не басқа да бастапқы табиғат пайдаланушылардан сол құқықтан айыру немесе әмбебап құқық мирасқорлығы тәртібімен алынған) және кейінгі (табиғатты уақытша пайдалану құқығы бұл мәртебені өзінде сақтап қалатын бастапқы табиғат пайдаланушыдан шарт негізінде алынған) болуы мүмкін.

Табиғат пайдаланушылар Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінде белгіленген талаптарды сақтауға міндетті.

Табиғат пайдалану құқығының объектісі болып оқшауланған (шекарасы бар) және де заңдық түрде белгіленген (табиғат қолдану құқығын иеленуші құжаттар, жеке меншік куәлігі, жалдау шарты және т.б.) табиғи ресурстың жеке анықталған бөлігі (мысалы, жер учаскесі, су объектісі, орман қорының бөлігі) табылады.

Жалпы табиғат пайдалану құқығының объектісі қоршаған орта болып табылады деп айтуға болады. Табиғат пайдалану ұғымы – жалпылама ұғым. Орман пайдалану, су пайдалану кезінде біз табиғат пайдалануды жүзеге асырамыз. Табиғат пайдалану құқығының жалпы объектісі – қоршаған орта.

Заңнамада табиғат пайдалану құқығының объектілері көбіне, жер пайдалануға, жер қойнауын пайдалануға, су пайдалануға және т.б. нақтыланған. Яғни, сәйкесінше жер пайдалану құқығының объектісі – жер, су пайдалану құқығының – сулар болып табылады, жер қойнауын пайдалану құқығының – жер қойнауы. Бірақ, табиғат пайдалану құқығын реттеуде экожүйелі әдісті қолдану қағидасына сәйкес табиғат пайдаланудың түрлеріне байланысты жеке объектілерді бөліп қарастыру шартты түрде болады: орман пайдалануды жүзеге асыра отырып біз жер, су, атмосфералық ауа, жануарлар дүниесінің объектілеріне әсер етеміз. Мүмкін тікелей пайдалану және жанама пайдалану құқығының объектілерін бөліп қарастыру қажет шығар. Мұндай шешім табиғат пайдалану кезінде қоршаған ортаны қорғау тиімділігін арттырады деуге болады.

Жоғарыда көрсетілгендей, табиғат пайдалану заңнамасына сәйкес жер пайдалану құқығының объектісі жер, су пайдалану құқығының объектісі – сулар болып табылады, жер қойнауын пайдалануда – жер қойнауы. Бірақ экологиялық құқықта жер, сулар, жер қойнауы, орман және т.б. табиғи объектілер және табиғи ресурстар ретінде көрініс табады. Екі түсінік те заңнамада қолданылады. Бұдан табиғат пайдалану құқығының объектісі ретінде табиғи объект не табиғи ресурс танылады ма деген сұрақ туындайды. Осы сұраққа жауап беру үшін олардың арасындағы айырмашылықты қарастырып өтейік.

Жер табиғи объект ретінде – Қазақстанның барлық жер қоры. Жер табиғи ресурс ретінде – нақты шаруашылық мақсаттар үшін пайдалануға болатын жерлер. Яғни, табиғат пайдаланудың объектісі ретінде табиғи ресурстар танылады. Сонымен қатар табиғат пайдалану объектісі болып табиғи объектілер де саналады (мысалы, қалдық суларды су объектілеріне орналастыру, шомылу үшін пайдалану).

Табиғат пайдалану құқығының объектілерінің сипаттамасы табиғат пайдалану құқығының түрлеріне қарай ерекшеленеді. Егер арнайы табиғат пайдалану құқығының объектілері – жеке анықталынған жер, су, орман т.б. болып табылса, жалпы табиғат пайдалану құқығында объектілерді оқшаулау жүргізілмейді (жалпы пайдалануға жататын елді мекендердің жерлері, жалпы пайдаланудағы су объектілері).

Арнайы табиғат пайдалану объектілері орналасқан аумақ учаскелері оқшаулану керек, яғни басқа аумақтан бөліну керек. Оқшаулаудың екі түрі бар – физикалық және заңды. Физикалық оқшаулау өзіне тиесілі аумақты қоршап алу. Заңды оқшаулау дегеніміз – арнайы табиғат пайдалану объектісінің құқықтық мәртебесін заңдық күші бар нормативтік актілерде бекіту.

Демек, табиғат пайдалану құқығының объектісі болып жекелеген табиғи ресурстар немесе табиғат кешені табылады.

Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері

Табиғат пайдаланушы субъектілердің мәртебесі олардың заңда бекітілген құқықтары мен міндеттерімен анықталады. Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері әртүрлі нормативтік құқықтық актілерде (бірінші кезекте табиғатты пайдалану заңнамасында), сонымен қатар рұқсат беру құжаттарының мәтінінде (мысалы, лицензиялар) бекітіледі. Табиғат пайдалану құқығының мазмұнын құрайтын құқықтар мен міндеттердің көлемі табиғи ресурстардың түрлеріне байланысты және заңнама нормаларымен және құқық орнатушы құжаттармен белгіленеді.

Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін жалпы және арнайы деп бөлуге болады. Жалпы құқықтар барлық табиғат пайдалану субъектілеріне тән.

Табиғат пайдаланушылардың жалпы құқықтары ҚР Экологиялық кодексінде бекітілген (13-бап). Жеке тұлғалардың:

- 1) өздерінің өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаға;
- 2) қоршаған ортаны қорғау мен сауықтыру жөніндегі шараларды жүзеге асыруға;
- 3) қоршаған ортаны қорғау қоғамдық бірлестіктері мен қорларын құруға;
- 4) Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен мемлекеттік органдардың қоршаған ортаға қатысты мәселелері бойынша шешімдер қабылдау процесіне қатысуға;
- 5) Қазақстан Республикасының [заңнамасына](#) сәйкес қоршаған ортаны қорғау саласындағы жиналыстарға, митингілерге, пикеттерге, шерулер мен демонстрацияларға, референдумдарға қатысуға;
- 6) мемлекеттік органдар мен ұйымдарға қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша хаттар, шағымдар, арыздар мен ұсыныстар беруге және оларды қарауды талап етуге;
- 7) мемлекеттік органдар мен ұйымдардан уақытылы, толық және дұрыс экологиялық ақпарат алуға;
- 8) қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша нормативтік құқықтық актілер жобаларын әзірлеу кезеңінде оларды талқылауға қатысуға және әзірлеушілерге өз ескертпелерін ұсынуға;
- 9) қоршаған ортаға байланысты жоспарлар мен бағдарламаларды дайындау процесіне қатысуға;
- 10) қоғамдық экологиялық сараптама өткізу туралы ұсыныс жасап, оған қатысуға;
- 11) кәсіпорындарды, құрылыстар мен экологиялық жағынан қауіпті өзге де объектілерді орналастыру, салу, реконструкциялау және пайдалануға беру туралы, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың қоршаған орта мен адам денсаулығына теріс әсер ететін шаруашылық және өзге де қызметін шектеу мен тоқтату туралы шешімдердің әкімшілік немесе сот тәртібімен күшін жоюды талап етуге;
- 12) Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының бұзылуы салдарынан өздерінің денсаулығы мен мүлкіне келтірілген зиянның өтелуі туралы сотқа талап-арыз беруге құқығы бар.

Жеке тұлғалардың Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген өзге де құқықтары болады.

Арнайы құқықтар пайдаланылатын табиғи объектінің ерекшеліктеріне, табиғат пайдаланудың түріне байланысты және белгілі субъектілерге ғана тән болады. Су объектілерін пайдалану кезіндегі су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Су кодексімен (71-72 бб.), жер пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Жер кодексімен (64-65 бб.), орман пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Орман кодексімен (24-25 бб.), жер қойнауын пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заңымен (74-75 бб.), жануарлар әлемін пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы ҚР заңымен (27 б.) реттеледі.

Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мемлекет немесе басқа табиғат пайдаланушылардың мүдделерін қорғау мақсатында шектелуі мүмкін.

Табиғатты пайдаланудың мазмұнына кіретін құқықтар мен міндеттердің құрамы мен көлемі олардың нысаналы мақсатына, табиғат пайдалану құқығы субъектілерінің құқықтық мәртебесіне байланысты болады. Табиғатты пайдалану саласындағы кейбір нақты құқықтар мен міндеттердің арасында айырмашылықтар бар.

Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болуы, өзгеруі және тоқтату шарттары.

Табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздерін пайдалану түрлеріне байланысты екі топқа бөлеміз: жалпы табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері және арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері.

Жалпы табиғат пайдалану тікелей заң нормасынан пайда болады және мемлекеттік тіркеуді талап етпейді. Адам мен азаматтың конституциялық құқығынан туындайды, яғни адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаға құқығы, Қазақстан Республикасы аумағында заңды түрде жүрген әрбір адам, [заңда](#) көрсетілгеннен басқа реттерде, оның аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты мекенді өз қалауынша таңдап алуға құқығы бар және т.б., жалпы табиғатты пайдалану құқығын жүзеге асыру

алдын ала заңдық әрекеттерді жасауды қажет етпейді (рұқсат алу, лицензия), және ақысыз жүзеге асырылуымен сипатталады.

Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері күрделі заңдық құрамдармен, яғни заңдық фактілердің жиынтығымен көрініс табады.

Табиғат пайдалану құқығының құқық нормасы, субъектінің құқықтары мен міндеттерін біріктіретін заңдық фактілер негізінде пайда болады. Табиғат пайдалану аясындағы құқықтық қатынастардың мәні заңдық фактілермен байланысты. Заңдық фактілер – субъектінің еркіне байланысты заңдық құбылыстар мен заңдық әрекеттерге бөлінеді.

Табиғат пайдалану құқығының пайда болуының негізгі шарттары – заңдық әрекеттер. Олар табиғи ресурстың түріне, субъектісіне, табиғат пайдаланудың түріне байланысты болады. Барлық жағдай экологиялық құқықтың нормалары мен талаптарына сәйкес жүзеге асуы керек. Табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері ретінде заңдық әрекеттер күрделі заңдық жиынтықты құрайды, оған: табиғи объектіні пайдалануға беру туралы тұлғаның ерік білдіруі (өтініш); уәкілетті мемлекеттік органдардың шешім қабылдауы; табиғи объектіні пайдалану құқығын бекітетін сәйкесінше құжат жатады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, арнайы табиғат пайдалану құқығы:

1) табиғи ресурстарды пайдалану мен алуға және қоршаған ортаны қорғау саласында жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асыруға лицензиялар және (немесе) рұқсаттар;

2) табиғи ресурстарды Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен табиғат пайдалануға беру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің немесе жергілікті атқарушы органдардың шешімдері;

3) Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіппен жасалатын табиғат пайдалануға арналған шарттар (келісімшарттар) негізінде туындайды (ҚР ЭК 12-бабы).

Арнайы табиғат пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген тәртіппен, лицензиялар және (немесе) рұқсаттар, Қазақстан Республикасы Үкіметінің немесе жергілікті атқарушы органдардың шешімдері негізінде туындайды.

Жылжымалы көздерден туындайтын эмиссияларды қоспағанда, қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын табиғат пайдаланушылардың арнайы табиғат пайдалану құқығын жүзеге асыруына экологиялық рұқсаттар болған кезде жол беріледі.

Табиғи ресурстарды пайдалану құқығы жеке және (немесе) заңды тұлғаларға [Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне](#) сәйкес беріледі.

Арнайы табиғат пайдалану құқығын алған жеке және заңды тұлғалар, Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, оларға билік ете алмайды.

Арнайы табиғат пайдалану құқығы мемлекет қауіпсіздігін және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес шектелуі немесе оған тыйым салынуы мүмкін.

Табиғи ресурстарды пайдалану мен алуға және қоршаған ортаны қорғау саласында жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асыруға лицензиялар және (немесе) рұқсаттар негізінде туындайды.

Табиғи ресурстарды арнайы пайдалану құқығына рұқсат және лицензия – жеке және заңды тұлғалардың белгілі табиғат пайдалану құқығын куәландыратын ресми құжат.

Арнайы табиғат пайдалану құқығына берілетін рұқсат әкімшілік акт ретінде заңдық құрамның элементі ретінде экологиялық заңнаманың әр саласында әртүрлі нысандарда көрініс табады. Мысалы, орман заңнамасы бойынша, мемлекеттік орман қоры учаскелерінде орман пайдалануды жүзеге асыруға рұқсаттама құжаттары: ағаш кесу билеті мен орман билеті негізінде ғана жол беріледі (ҚР Орман кодексінің 20-бабы).

Жеке және заңды тұлғалардың табиғат қорғау ісін жобалау, нормалау және экологиялық аудит жөніндегі қызметі Экологиялық кодекстің 40-бабына сәйкес шаруашылық және өзге де қызметтің I санаты үшін қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындау мен қызметтер көрсетуге арналған лицензияның негізінде жүзеге асырылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындау мен қызметтер көрсетуге қызметті лицензиялауды Қазақстан Республикасының рұқсаттар және хабарламалар туралы заңнамасына сәйкес қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган жүзеге асырады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы лицензияланатын қызмет түріне қойылатын біліктілік талаптарын қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді.

Арнайы табиғат пайдалануға рұқсат беру Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі арқылы реттеледі және табиғат пайдаланушының табиғи ресурстың қажеттілігі негізделген өтінішінің негізінде беріледі.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Табиғат пайдалану құқығының түсінігі, белгілері және мазмұны.
- 2) Табиғат пайдалану құқығының түрлерін ашып көрсетіңіз.
- 3) Табиғат пайдалану құқығының объектілері және субъектілері қандай?
- 4) Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін атаңыз.
- 5) Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу, өзгеру және тоқтату шарттарын ашып көрсетіңіз.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1) Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 1996. – N4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы).
- 2) Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы N212 Экологиялық кодексі
- 3) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 шілдедегі N477 Орман кодексі // Егемен Қазақстан, 2003 жылғы 19 шілде. – N 180-181.
- 4) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N442 Жер кодексі // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2003. – N13. – 99-құжат.

5-6 тақырып. Табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды мемлекеттік құқықтық реттеу тетігі. Табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік құқықтық басқару

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды мемлекеттік құқықтық реттеу тетігі мен мемлекеттік құқықтық басқару туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар: Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеудің түсінігі, белгілері. Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды басқаратын жалпы және арнайы органдар. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқарудың жекелеген функциялары. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау. Экологиялық нормалауды құқықтық реттеу және қоршаған ортаға әсердің жол беруге болатын шекті нормативтері. Экологиялық таңбалаудың құқықтық негіздері. Экологиялық сараптама: мақсаттары, міндеттері, түрлері. Экологиялық рұқсаттар – қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқарудың нысаны ретінде. Экологиялық сақтандыруды құқықтық реттеу. Экологиялық бақылаудың түрлері мен міндеттері. Табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрларының бірыңғай жүйесі.

Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеудің түсінігі, белгілері.

Мемлекет механизмі (аппараты) – бұл органдар, мекемелер және лауазымды тұлғалардың жүйесі, онда олар белгіленген құқықтық тәртіп бойынша мемлекеттік-билік өкілеттіктерімен қамтамасыз етіледі және мемлекет функциясын жүзеге асырады [50].

Мемлекеттік басқару әмбебап ұғым ретінде мемлекетке тән барлық белгілерді көрсетсе керек, ол мемлекеттің мәні мен әлеуметтік маңызын, қызметтері мен қызмет әдістемелерін айқын байқатады. Бірегей мемлекеттік билікті үш тармаққа – заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріне бөлінуіне қарамастан, мемлекеттік басқарудың өзіне тән белгілері оның басқа да түрлерінде өз орындарын алады.

В.Н. Уваровтың пікірінше, мемлекеттік басқару дегеніміз – қоғамда бекітілген, қорғалатын және қолданыстағы әлеуметтік нормативтерді сай келуі мақсатында әлеуметтік жүйеге, соның ішінде оның құрылымдық бөліктеріне, адамдар ұжымына (басқару объектісі) билікті-ұйымдастырушылық және реттеуші ықпал ету, бұл орайда аталған шараларды жүзеге асыруға арнайы құрылған әкімшілік аппараттар (басқару субъектісі) ықпал етеді.

Басқаруға экономика да, әкімшілік-саяси құрылыстың әлеуметтік саласы да жатады. Өз кезегінде, басқару қызметінің өзі арнайы адам қызметі ретінде қоғамның қай саласында жүзеге асырылатындығына байланысты өзінің төл түпнұсқасын алып, мән-мағынасына жете алады.

Ендеше, ықпал ету тарапына байланысты мемлекеттік басқару салаларын қарастырамыз.

Әлеуметтік саланы басқару объективтік негізде топтастырылған бірегей кешенді құрайды. Бұл қызмет рухани құндылықтарды құру және таратудан, адамды тәрбиелеуден, халыққа әлеуметтік-мәдени және өзге де қызмет көрсетуден көрінеді.

Әкімшілік-саяси саладағы басқару ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен, ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамды біріктірумен байланысты. Бұл салада қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, әділет, прокуратура және сыртқы істер салаларындағы басқару ерекшеліктері құрайды.

Басқару дегеніміз, Б.А. Жетпісбаевтың пікірінше, тек қана техникалық құралдардың көмегімен ғана емес, сондай-ақ адамдардың мінез-құлқын реттеуді және олардың қызметін ұйымдастыруды қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық механизм арқылы жүзеге асырылады.

Д.Л. Байдельдиновтың жұмысында экология саласындағы мемлекеттік басқарудың механизмі зерттелінген. Ғалымның пікірінше, экология саласындағы мемлекеттік басқару – қоғам және табиғаттың өзара әрекеттестігі барысында экологиялық тәртіпті қамтамасыз етуге және де мемлекет субъектілерінің экологиялық құқықтарын жүзеге асыруға әрі олардың экологиялық міндеттерін сақтауға бағытталған мемлекеттік органдардың атқарушы-өкімдік қызметі.

Біздің пікірімізше, экологиялық саладағы мемлекеттік басқарудың құқықтық механизмі республикадағы қазіргі жағдайларды ескере отырып қарастырылуы керек деген өте әділ тұжырымдама жасалған.

Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды басқаратын жалпы және арнайы органдар. Республикадағы экология мәселелері мемлекеттік органдардың кең ауқымымен бақыланады. Жалпыға бірдей қабылданған модельге сәйкес олар негізінен үш топқа бөлінеді: өкілді билік органы, атқарушы билік, сот жүйесі.

Бұл топтардың әрқайсысы өздерінің мақсаттары, сипаты мен ауқымы, нысандарымен, әдістерімен өзара ерекшеленеді.

Табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғауды мемлекеттік басқару әртүрлі деңгейдегі әртүрлі мемлекеттік органдармен жүзеге асырылады. Оларды үш түрге бөлуге болады: жалпы құзыреттілік органдары, арнайы құзыреттілік органдары, функционалдық органдар. Табиғатты пайдалануды басқарудың және қоршаған ортаны қорғаудың жалпы құзыреттілік органдарының ерекшелігі, олар өздерінің құзыретіне байланысты басқа да міндеттерді шешумен қатар: экономикалық даму, әлеуметтік дамуды басқару (денсаулық сақтау, білім беру және т.б.), мәдениет, қорғаныс, ғарыш және т.б. Табиғатты ұтымды пайдалануда және табиғатты қорғауды қамтамасыз ету мәселелерін шешуде әртүрлі деңгейде әрекет ететін мамандандырылған басқару органдарының рөлі жақсы.

Оларға қоршаған ортаны реттеу, лицензиялау, сертификаттау, бақылау және т.б. байланысты ең жауапты функциялар жүктелген.

Мамандандырылған органдарға қоғам мен табиғат арасындағы өзара әрекеттесу саласындағы проблемаларды шешу үшін құрылған мекемелер кіреді.

Бұл органдардың табиғатты қорғау және табиғатты ұтымды пайдаланудың арнайы мәселелері бойынша ұлттық экономиканың барлық салаларына және қызмет саласына тарайтыны соншалық, олар жиі салааралық немесе ведомстволық бағынысты органдар деп аталады.

С.Б. Байсалов пен Л.В. Ильяшенко мемлекеттік органдарды үш топқа жіктеді:

- 1) жалпы құзіреттегі органдар;
- 2) ведомстволық құзіреттегі органдар;
- 3) арнайы құзіреттегі органдар.

Н.Б. Мухитдинов қоршаған табиғи ортаны қорғау және табиғатты пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару органдарын үш блокқа жіктейді:

- А) жалпы басқару органдары;
- Б) арнайы басқару органдары;
- В) өзге де органдар.

Сонымен қоршаған табиғи ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару органдарының жүйесін мыналар құрайды:

1) жалпы құзіретті органдар – әртүрлі міндеттерді, оның ішінде экологиялық міндеттерді қамтитын кешенді мәселелерді шешетін органдар:

- Қазақстан Республикасының Президенті;
- Қазақстан Республикасының Парламенті;
- Қазақстан Республикасының Үкіметі;
- Жергілікті атқарушы органдар;

2) Экологиялық функцияларды орындауға арнайы өкілеттілігі бар органдар. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, бұл органдар екі түрге бөлінген: Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган және арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар.

А) Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган – табиғатты қорғаудың барлық немесе бір бөлігін (блогын) орындайтын органдар:

- Қазақстан Республикасы Энергетика министрлігінің Экологиялық реттеу және бақылау комитеті.

Ә) арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар – жекелеген табиғи объектілерді қорғауды және пайдалануды ұйымдастырушы органдар. Экологиялық кодекске сәйкес, қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды қорғау, молықтыру және пайдалану саласындағы арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар мыналар болып табылады:

- 1) су қорын пайдалану мен қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган;
- 2) жер ресурстарын басқару жөніндегі орталық уәкілетті орган;
- 3) орман шаруашылығы саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган;
- 4) жануарлар дүниесін қорғау, молықтыру және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган;
- 5) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган;
- 6) жер қойнауын зерттеу мен пайдалану жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган;
- 7) азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган;
- 8) халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган;
- 9) ветеринария саласындағы уәкілетті орган;
- 10) өсімдіктерді қорғау мен олардың карантині саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган;
- 11) атом энергиясын пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган. Атап айтсақ:
 - Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Ветеринариялық бақылау және қадағалау комитеті;
 - Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Агроөнеркәсіптік кешендегі мемлекеттік инспекция комитеті;

- Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Су ресурстары комитеті;
- Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитеті;
- Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Жер ресурстарын басқару комитеті.
- **Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Геология және жер қойнауын пайдалану комитеті**

3) функционалды органдар – барлық табиғи объектілерге қатысты бір немесе бірнеше экологиялық функцияларды орындайтын органдар:

- Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі;
- Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Төтенше жағдайлар комитеті
- **Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің** Индустриялық даму және өнеркәсіптік қауіпсіздік комитеті;
- **Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің** Техникалық реттеу және метрология комитеті;
- **Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің** Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері комитеті;
- **Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің** Көлік комитеті;
- Қазақстан Республикасы Энергетика министрлігінің Атомдық және энергетикалық қадағалау мен бақылау комитеті;
- Қазақстан Республикасының Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі;
- және т.б.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқарудың жекелеген функциялары. Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексінің 6-бабына сәйкес, *Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу:*

- 1) қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялауды;
- 2) экологиялық нормалауды;
- 3) қоршаған ортаны қорғау саласындағы техникалық реттеуді;
- 4) мемлекеттік экологиялық сараптаманы;
- 5) экологиялық рұқсаттар беруді;
- 6) мемлекеттік экологиялық бақылауды;
- 7) қоршаған ортаны қорғауды экономикалық реттеу жүйесін, неғұрлым экологиялық таза технологияларды енгізуді ынталандыруды, табиғат қорғау іс-шараларын қаржыландыру жүйесін;
- 8) парниктік газдар шығарындыларын квоталауды;
- 9) парниктік газдарды түгендеуді;
- 10) парниктік газдар шығарындыларын азайту мен сіңірудің нарықтық тетігін белгілеуді;
- 11) парниктік газдар шығарындылары мен сіңірулерінің нақты көлемінің мониторингі жүйесін;
- 12) мемлекеттік экологиялық мониторингі;
- 13) табиғат пайдаланушыларды, қоршаған ортаны ластау көздері мен учаскелерін мемлекеттік есепке алу;
- 14) экологиялық білім беру мен ағарту ісін қамтиды.

Табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару:

- 1) табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік жоспарлауды;
- 2) табиғи ресурстарды қорғауға, пайдалануға және молықтыруға мемлекеттік бақылау жасауды;
- 3) табиғи ресурстарды пайдалану құқығына лицензиялар, рұқсаттар беруді және шарттар (келісімшарттар) жасасуды;
- 4) табиғи ресурстарды қалпына келтіру мен молықтыруды, ресурс үнемдейтін технологияларды енгізуді ұйымдастыруды;
- 5) табиғи ресурстардың мониторингі мен кадастрларын жүргізуді;
- 6) табиғи ресурстарды пайдалануға лимиттер белгілеу мен квоталар бөлуді;
- 7) табиғи ресурстарды пайдалануды, қалпына келтіру мен молықтыруды жүзеге асыратын мемлекеттік заңды тұлғаларды басқаруды;
- 8) табиғи ресурстарды қорғауды ұйымдастыруды қамтиды.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау. Жеке және заңды тұлғалардың табиғат қорғау ісін жобалау, нормалау және экологиялық аудит жөніндегі қызметі шаруашылық және өзге де қызметтің I санаты үшін қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындау мен қызметтер көрсетуге арналған лицензияның негізінде жүзеге асырылады. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау тәртібі мен шарттары Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 16 мамырдағы Рұқсаттар және хабарламалар туралы Заңымен реттеледі. Аталған заңға сәйкес, лицензия – жеке немесе заңды тұлғаға қауіптіліктің жоғары деңгейіне байланысты лицензияланатын қызмет түрін не лицензияланатын қызметтің кіші түрін жүзеге асыруға лицензиялар беретін бірінші санаттағы рұқсат, ал лицензиялау дегеніміз – лицензияны және (немесе) лицензияға қосымшаларды және лицензияның және (немесе) лицензияға қосымшалардың түпнұсқасын беруге және қайта ресімдеуге, рұқсаттық бақылауды жүзеге асыруға, лицензия-

ның және (немесе) лицензияға қосымшалардың қолданысын тоқтата тұруға, қайта бастауға және тоқтатуға байланысты іс-шаралар кешені болып табылады. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындау мен қызметтер көрсетуге қызметті лицензиялауды Қазақстан Республикасының рұқсаттар және хабарламалар туралы заңнамасына сәйкес қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган жүзеге асырады. Сонымен қатар қоршаған ортаны қорғау саласындағы лицензияланатын қызмет түріне қойылатын біліктілік талаптарын қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді.

Экологиялық нормалауды құқықтық реттеу – қағидалардың (нормалардың) және олардағы қамтылған қоршаған орта жай-күйінің және оған әсер ету дәрежесінің сандық және сапалық көрсеткіштерінің (нормативтерінің) жүйесі.

Экологиялық нормалаудың мақсаты болып, экологиялық қауіпсіздікті, экологиялық жүйелер мен биологиялық әртүрлілікті сақтауды қамтамасыз ететін қоршаған орта сапасын реттеу және оған жол беруге болатын әсерді белгілеу болып табылады.

Экологиялық нормалау процесінде нормативтер үшке бөлінеді:

- қоршаған орта сапасының нормативтері,
- эмиссиялар нормативтері,
- табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғау саласындағы нормативтер.

Қоршаған орта сапасының нормативтері – қоршаған ортаның және табиғи ресурстардың адам өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы жай-күйін сипаттайтын көрсеткіштер.

Қоршаған орта сапасының нормативтеріне:

1) қоршаған орта жай-күйінің химиялық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген нормативтер, оның ішінде радиоактивті заттарды қоса алғанда, жол беруге болатын шекті шоғырлану, химиялық заттардың шамалап алынған қауіпсіз деңгейлерінің нормативтері;

2) қоршаған орта жай-күйінің физикалық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген, оның ішінде шудың, тербелістің, магнит өрістерінің, радиоактивтіліктің, жылудың және өзге де физикалық әсерлердің жол беруге болатын шекті деңгейлерінің нормативтері;

3) қоршаған орта жай-күйінің биологиялық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген, оның ішінде қоршаған орта сапасының индикаторлары ретінде пайдаланылатын өсімдіктердің, жануарлардың және басқа да организмдердің түрлері мен топтарының нормативтері, сондай-ақ санитарлық-эпидемиологиялық ережелермен және нормалармен, гигиеналық нормативтермен регламенттелетін, микроорганизмдердің жол беруге болатын шекті шоғырлану нормативтері:

- топырақ бонитеті, қарашіріндінің құрамы, топырақтың су және жел эрозиясына ұшырау, олардың батпақтану, сортаңдану, тұздану көрсеткіштері және жер топырағының басқа да сипаттамалары;
- аумақтың ормандылығы және онда орман өсіру, орманның қоқыстануы, ормандардың санитарлық жай-күйі, орман қорының жекелеген учаскелерінің басқа да сандық және сапалық көрсеткіштері;
- ауыз суға және өзге де мақсаттарға пайдаланылатын су сапасының нормативтері;
- табиғи ресурстар жай-күйінің Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де нормативтері;

4) қоршаған орта сапасының Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де нормативтері жатады.

Эмиссиялар нормативтері – қоршаған орта сапасы нормативтерінің сақталуын қамтамасыз етуге жол берілетін эмиссиялар көрсеткіштері. Эмиссиялар нормативтеріне:

- 1) эмиссиялардың [техникалық үлестік нормативтері](#);
- 2) [ластаушы заттардың](#) жол беруге болатын шекті шығарындылары мен төгінділерінің нормативтері;
- 3) өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастыру нормативтері;
- 4) жол берілетін физикалық әсер (жылу мөлшерінің, шу, тербеліс, иондаушы сәуле және өзге де физикалық әсерлер деңгейінің) нормативтері;

5) күкіртті қоршаған ортада ашық түрде орналастыру нормативтері жатады.

Эмиссиялар нормативтері аумақтардың және акваторияның табиғи ерекшеліктері ескеріле отырып, қоршаған орта сапасы нормативтерінің сақталуын қамтамасыз етуге тиіс және жол берілетін шекті шоғырлану немесе қоршаған орта сапасының нысаналы көрсеткіштері негізінде есептеледі.

Экологиялық таңбалаудың құқықтық негіздері – Қазақстан Республикасының техникалық реттеу туралы заңнамасында белгіленген тәртіппен сәйкестігі растаудан өткен өнімге экологиялық таза өнім белгісін беру.

Экологиялық таңбалаудың міндеттері:

- 1) тұтынушыларды қоршаған ортаға қауіпті өнімдерді сатып алудан (пайдаланудан) қорғау;
- 2) өнімдердің барлық түрлерін өндіру, пайдалану және жою, (кәдеге жарату, өңдеу) кезінде қоршаған ортаның ластануын болдырмау;

3) жабдықтардың, технологиялық процестердің, өндірістердің және өнімдердің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

4) экологиялық қауіпсіз технологиялық процестерді, жабдықтарды және өндірістерді енгізу;

5) елге экологиялық қауіпті өнімдер мен технологиялардың әкелінуін болдырмау;

6) отандық өнімнің экспортталуына жәрдемдесу және бәсекеге қабілеттігін арттыру болып табылады.

Экологиялық рұқсаттар – қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқарудың

нысаны ретінде. Экологиялық рұқсат – жеке және заңды тұлғалардың қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыру құқығын куәландыратын құжат;

Қазақстан Республикасында табиғат пайдаланушыларға мынадай экологиялық рұқсаттар:

1) қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсаттар;

2) кешенді экологиялық рұқсаттар беріледі.

Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат:

1) табиғат пайдаланушы және ол жүргізіп отырған шаруашылық және өзге де қызмет туралы мәліметтерді;

2) рұқсаттың қолданылу мерзімін;

3) табиғат пайдалану шарттарын, оның ішінде олардың барлық көздері бойынша эмиссиялардың нормативтерін;

4) рұқсаттың қолданылуы кезеңіне арналған қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар жоспарын қамтитын, белгіленген үлгідегі құжаттар жиынтығы болып табылады.

Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін табиғат пайдаланушыларға рұқсат берілетін объектілер I, II, III және IV болып төрт санатқа бөлінеді.

2. I санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 1 және 2-сыныпты объектілері жатады.

II санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 3-сыныпты объектілері жатады.

III санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 4-сыныпты объектілері жатады.

IV санатқа өндірістік объектілерді санитарлық сыныптауға сәйкес қауіптіліктің 5-сыныпты объектілері жатады.

2-1. Өндірістік объектілердің санитарлық сыныпталуына сәйкес сыныпталмайтын қызмет түрлері IV санатқа жатады.

Табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсатты I санат объектілеріне – қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органнан, II санат объектілеріне – облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдарынан, III санат объектілеріне – оңайлатылған схема бойынша облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдарынан, IV санат объектілеріне облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдарынан алады.

Өтінімдер беру:

1) I санаттағы объектілер үшін – қолданыстағы рұқсат мерзімі аяқталғанға дейін не жаңа объект пайдалануға берілгенге дейін екі айдан кешіктірілмей;

2) II санаттағы объектілер үшін – қолданыстағы рұқсат мерзімі аяқталғанға дейін не жаңа объект пайдалануға берілгенге дейін бір айдан кешіктірілмей;

3) III санаттағы объектілер үшін – қолданыстағы рұқсат мерзімі аяқталғанға дейін не жаңа объект пайдалануға берілгенге дейін он жұмыс күнінен кешіктірілмей;

4) IV санаттағы объектілер үшін жаңа объект пайдалануға берілгенге дейін он жұмыс күнінен кешіктірілмей жүзеге асырылады.

Рұқсат беретін орган өтінім тіркелген күннен бастап I және II санаттардағы объектілер үшін – күнтізбелік он бес күннен аспайтын мерзімде, III санаттағы объектілер үшін – күнтізбелік бес күннен аспайтын мерзімде өтінімді оның толықтығы және осы Кодекстің талаптарына сәйкестігі тұрғысынан қарайды.

Белгіленген мерзім өткеннен кейін өтінім қарауға қабылданады не ұсынылған материалдардың жеткіліксіздігі салдарынан және (немесе) оның осы Кодекстің талаптарына сәйкес келмеуіне байланысты қабылданбайды.

Өтінім қабылданбаған кезде табиғат пайдаланушыға қабылданбау себептері уәжді түрде негізделіп, бас тарту жіберіледі.

3. Рұқсат беретін орган қабылданған өтінімдерді:

1) I санаттағы объектілер үшін – өтінім тіркелген күннен бастап екі айдан аспайтын мерзімде;

2) II санаттағы объектілер үшін – өтінім тіркелген күннен бастап бір айдан аспайтын мерзімде;

3) III санаттағы объектілер үшін – өтінім тіркелген күннен бастап он жұмыс күнінен аспайтын мерзімде;

4) IV санаттағы объектілер үшін – өтінім тіркелген күннен бастап бес жұмыс күнінен аспайтын мерзімде қарайды.

Қарау қорытындылары бойынша қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат беріледі.

Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсаттар қолданыстағы рұқсатта көрсетілген табиғат пайдаланудың қолданылатын технологиялары мен шарттары өзгергенге дейінгі, бірақ I, II және III санаттардағы объектілер үшін он жылдан аспайтын мерзімге беріледі. IV санаттағы объектілер үшін қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат, қолданыстағы рұқсатта көрсетілген табиғат пайдаланудың қолданылатын технологиялары мен шарттары өзгерген жағдайларды қоспағанда, мерзімсіз негізде беріледі.

Табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрларының бірыңғай жүйесі.

Қазақстан Республикасының табиғи ресурстары мемлекеттік кадастрларының бірыңғай жүйесі (бұдан әрі

– Кадастрлардың бірыңғай жүйесі) Қазақстан Республикасының табиғи және экономикалық әлеуетінің бірыңғай жалпы мемлекеттік кешенді есебін жүргізу мен бағалауды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының табиғи ресурстары мемлекеттік кадастрларының барлық түрлерін біріктіретін салааралық ақпараттық жүйе ретінде құрылады және жүргізіледі.

Табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрлары дегеніміз – белгіленген тәртіппен табиғи ресурстардың сандық және сапалық көрсеткіштері туралы ақпараттың жүйелендірілген жиынтығы болып табылады. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, қоршаған ортаны қорғау саласында келесідей кадастрлар түрі қарастырылған:

- табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастрлары,
- өндіріс пен тұтыну қалдықтарының мемлекеттік кадастры,
- зиянды заттарды, радиоактивті қалдықтарды көму мен сарқынды суларды жер қойнауына ағызудың мемлекеттік кадастры,
- парниктік газдар шығарындылары көздерінің және сіңірулерінің мемлекеттік кадастры.

Қоршаған ортаның құрамдас бөліктері: жер, су, орман, топырақ, жер қойнауы, өзара байланыста болатын өсімдіктер мен жануарлар дүниесі Кадастрлардың бірыңғай жүйесінің объектілері болып табылады.

Кадастрлардың бірыңғай жүйесін жүргізудің негізгі принциптері:

- 1) кадастрлық ақпаратты өңдеу мен ұсыну технологиясының біртұтастығы;
- 2) автоматтандырылған ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану;
- 3) ақпаратты толықтыру мен жаңартудың объективтілігі болып табылады.

Кадастрлардың бірыңғай жүйесі құрылымын мына есепке алу объектілері құрайды, олар бойынша мониторингті мына арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар жүзеге асырады:

1) мемлекеттік жер кадастры бойынша – жер ресурстарын басқару саласындағы орталық уәкілетті орган – жалпы республика бойынша, ал оның аумақтық органдары – әкімшілік-аумақтық бірліктер шегінде;

2) мемлекеттік су кадастры бойынша (жерүсті және жерасты су көздері, су ресурстарын пайдалану) – қоршаған ортаны қорғау, су қорын пайдалану мен қорғау, жер қойнауын зерттеу мен пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік органдар – жалпы республика бойынша, ал оның аумақтық органдары – өзендер бассейні және әкімшілік-аумақтық бірліктер шегінде;

3) мемлекеттік орман кадастры бойынша – орман шаруашылығы саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган – жалпы республика бойынша, ал оның аумақтық органдары – әкімшілік-аумақтық бірліктер шегінде;

4) кен орындарының және пайдалы қазбалар көріністерінің, техногендік минералдық түзілімдердің мемлекеттік кадастры бойынша – жер қойнауын зерттеу және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган – жалпы республика бойынша, ал оның аумақтық органдары – әкімшілік-аумақтық бірліктер шегінде;

5) ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың мемлекеттік кадастры бойынша – ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган – жалпы республика бойынша, ал оның аумақтық органдары – әкімшілік-аумақтық бірліктер шегінде;

6) жануарлар дүниесінің мемлекеттік кадастры бойынша – жануарлар дүниесін қорғау, молықтыру және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган – жалпы республика бойынша, ал оның аумақтық органдары – әкімшілік-аумақтық бірліктер шегінде.

Өндіріс пен тұтыну қалдықтарының мемлекеттік кадастры. Өндіріс пен тұтыну қалдықтарының мемлекеттік кадастры дегеніміз – (бұдан әрі – Қалдықтардың мемлекеттік кадастры) қалдықтарды орналастырудың әрбір объектісі (олардың кеңістіктегі орналасуын көрсете отырып) бойынша геоақпараттық жүйелер, сондай-ақ қалдықтардың түрлері, олардың шығу көздері мен физикалық-химиялық қасиеттері (халыққа және қоршаған ортаға қауіптілігі ескеріле отырып), компоненттік құрамы, сандық және сапалық көрсеткіштері, оларды сақтаудың, көму мен тастаудың техникалық, гидрогеологиялық және экологиялық шарттары, оларды пайдалану мен залалсыздандыру технологиялары негізінде жүйелендірілген, кезеңділікпен толықтырылатын және нақтыланатын бірегей мәліметтер жиынтығы болып табылады.

Қалдықтардың мемлекеттік кадастрының мақсаттары мен міндеттері:

1. Мемлекеттік органдарды, мүдделі жеке және заңды тұлғаларды қоршаған ортаны қорғауға қатысты технологиялық, экономикалық, құқықтық және басқа да шешімдерді бағалау, болжау, әзірлеу үшін ақпаратпен қамтамасыз ету;

2. Қалдықтардың жалпы мемлекеттік кешенді есебін жүргізу мақсатында жүзеге асырылады.

Зиянды заттарды, радиоактивті қалдықтарды көмудің және сарқынды суларды жер қойнауына ағызудың мемлекеттік кадастры.

Зиянды заттарды, радиоактивті қалдықтарды көму мен сарқынды суларды жер қойнауына ағызудың мемлекеттік кадастрын (бұдан әрі – Көмудің мемлекеттік кадастры) жүргізу – Қазақстан Республикасының аумағында зиянды заттарды, радиоактивті қалдықтарды көму мен сарқынды суларды жер қойнауына ағызу объектілері бар табиғат пайдаланушылар үшін міндетті болып табылады.

Көмудің мемлекеттік кадастрында көмілген заттардың және ағызылған сулардың сандық және сапалық көрсеткіштері, көму мен ағызудың тау-кен-техникалық, арнаулы инженерлік-геологиялық, гидрогеологиялық және экологиялық жағдайлары көрсетілген үлгісі мен түрін сипаттайтын мәліметтер болады және:

1) зиянды заттар, радиоактивті қалдықтар көмілетін объектілер мен сарқынды су ағызылатын жерлердің жалпы сипаттамасын: орналасқан жерін, пайдалану кезеңін, ұстауға жұмсалатын шығынды, қоршаған орта жай-күйінің мониторингі мен жер қойнауы мониторингін бақылау желісінің болуын және орналасуын;

2) зиянды заттар, радиоактивті қалдықтар көмілетін объектілер мен сарқынды су ағызылатын жерлердің физикалық сипаттамасын: оқшаулану сипаттамасын, тау-кен жынысы типін, қабатты-коллектор жатқан жердің тереңдігі мен тиімді қуатын, оның алаңын, кеуектік коэффициентін, төсеніштік және бөгесіндік су қысымының сипаттамасын, жерасты суларының табиғи ағысының жылдамдығын, сарқынды сулардың сақталуы мен басқа да сандық және сапалық көрсеткіштерді;

3) зиянды заттардың, радиоактивті қалдықтардың, сарқынды сулардың сипаттамасын: өнімнің атауын, нәтижесінде өнім жасалатын технологиялық өндірістер немесе процестерді, физикалық сипаттамасын (толық химиялық құрамын, уытты компоненттерінің болуын, өрт шығу-жарылыс қауіптілігі, ерігіштігі, сақтау кезінде басқа заттармен сыйысымдылығы, негізгі ластаушы радионуклидтер, олардың активтілігі және басқа да сипаттамалар), тасымалдау жүйесінің сипаттамасын қамтиды.

Парниктік газдар шығарындылары көздерінің және сіңірулерінің мемлекеттік кадастры. Парниктік газдар шығарындылары көздерінің және сіңірулерінің мемлекеттік кадастры – парниктік газдар шығарындылары көздерін, олар шығарған шығарындылар мөлшерін, сондай-ақ қондырғы операторы үшін белгіленген шекара шегіндегі парниктік газдар сіңірулері мөлшерін есепке алу жүйесі. Көміртегі бірліктерінің мемлекеттік тізілімінің негізгі функциялары айналымға енгізілген, сақтауда жатқан, берілген, сатып алынған, жойылған және айналымнан алынған көміртегі бірліктерінің нақты есебін қамтамасыз ету, сондай-ақ басқа да ұлттық тізілімдермен деректер алмасу болып табылады. Көміртегі бірліктерінің мемлекеттік тізілімін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның парниктік газдарды реттеу жөніндегі ведомстволық бағынысындағы ұйымы қалыптастырады және жүргізеді.

Қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық әдістері. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды жоспарлау мен қаржыландыру. Табиғатты қорғаудың экономикалық тетігі дегеніміз – қоршаған ортаны қорғау мен ұтымды табиғат пайдалануды қамтамасыз етеуге бағытталған, нормативтік құқықтық актілерде көрініс тапқан экономикалық шаралардың жиынтығы.

Экологиялық құқықтағы экономикалық механизмнің рөлі – оның осы салада атқаратын функциясымен анықталады.

Экономикалық механизмнің функциялары:

- ұтымды табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды экономикалық қамтамасыз ету (экономикалық механизмге енгізілген барлық экономикалық шараларды жүзеге асырумен атқарылады);
- ынталандырушылық қызметі (салықтық және несиелік жеңілдіктер, қоршаған ортаны қорғау саласындағы басқа да қолдау шаралары арқылы жүзеге асырылады).

Қоршаған ортаны қорғауды және табиғат пайдалануды **экономикалық реттеу тетіктерінің түрлері (ҚР ЭК 95-бабына сәйкес):**

- 1) қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды **жоспарлау мен қаржыландыру**;
- 2) қоршаған ортаға **эмиссиялар үшін ақы төлеу**;
- 3) табиғи ресурстардың **жекелеген түрлерін пайдаланғаны үшін ақы төлеу**;
- 4) қоршаған ортаны қорғауды **экономикалық ынталандыру**;
- 5) қоршаған ортаға эмиссияларды басқарудың нарықтық тетіктері;
- 6) парниктік газдар шығарындылары мен сіңірулерін азайтудың нарықтық тетіктері;
- 7) экологиялық сақтандыру;
- 8) өндірушілердің (импорттаушылардың) кеңейтілген міндеттемелері;
- 9) қоршаған ортаға келтірілген залалды экономикалық бағалау қоршаған ортаны қорғауды және табиғат пайдалануды экономикалық реттеу тетіктерінің түрлері болып табылады.

Табиғат пайдалануға ақы төлеу

Ақы төлеу – табиғат пайдаланудың негізгі қағидаларының бірі болып табылады. Табиғат пайдалануға ақы алудың бірнеше көздеген мақсаты бар, олар: біріншіден, табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін ақы төлеу мемлекеттік және жергілікті бюджеттерді толықтырады; екіншіден, ақы төлеудің басты мақсаты – табиғат пайдаланушыларды табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға ынталандыру;

Экологиялық заңнама төлемнің екі түрін көрсетеді: табиғи ресурстарды пайдалану үшін және қоршаған ортаға зиянды ықпал еткені үшін.

Табиғи ресурстарды пайдалану үшін ақы төлеу. Табиғи ресурстарды пайдалану үшін ақы төлеу – салалық нормативтік актілерінде көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Салық кодексіне сәйкес келесідей төлем түрлері көрсетілген:

[14-бөлім.](#) Жер салығы

[2-параграф.](#) Жер учаскелерін пайдаланғаны үшін төлемақы

[3-параграф.](#) Жерүсті көздерінің су ресурстарын пайдаланғаны үшін төлемақы

[4-параграф.](#) Қоршаған ортаға эмиссия үшін төлемақы

[5-параграф.](#) Жануарлар дүниесін пайдаланғаны үшін төлемақы

[6-параграф.](#) Орманды пайдаланғаны үшін төлемақы

[7-параграф.](#) Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдаланғаны үшін төлемақы

23-бөлім. Жер қойнауын пайдаланушыларға салық салу.

Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы.

ҚР ЭК 1 бабының 43-тармақшасына сәйкес **қоршаған ортаға эмиссиялар** дегеніміз – ластаушы заттардың шығарындылары, төгінділері, қоршаған ортада өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастыру, күкіртті қоршаған ортада ашық түрде орналастыру және сақтау. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы Қазақстан Республикасының Салық заңнамасында белгіленеді, табиғат пайдаланушылар экологиялық рұқсатта айқындалған нормативтер шегінде жүзеге асыратын қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы Қазақстан Республикасының Салық заңнамасында белгіленген тәртіппен алынады. Қоршаған ортаға эмиссиялардың:

- 1) ластаушы заттар шығарындыларының;
- 2) ластаушы заттар төгінділерінің;
- 3) өндіріс пен тұтынудың орналастырылған қалдықтарының;

1) мұнай операцияларын жүргізу кезінде түзілетін, орналастырылған күкірттің белгіленген нормативтері шегінде және (немесе) одан да көп мөлшерде қоршаған ортаға эмиссиялардың нақты көлемі салық салу объектісі болып табылады.

Мәселен, тұрақты көздерден ластағыш заттардың шығарындылары үшін төлемақы мөлшерлемелері мыналарды құрайды: 1 тонна үшін төлемақы мөлшерлемелері (АЕК), Күкірт тотықтары – 10 АЕК, Азот тотықтары – 10 АЕК, Қорғасын және оның қосындылары 1993 АЕК, Күкіртсутек – 62 АЕК, т.с.с. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы бойынша салықтық міндеттемелерді атқару табиғат пайдаланушыны қоршаған ортаға келтірген залалды өтеуден босатпайды.

Экологиялық сақтандыруды құқықтық реттеу. Экологиялық сақтандыру қоршаған ортаны қорғаудың жаңа құқықтық шарасы болып табылады. **Экологиялық сақтандыру дегеніміз** – қоршаған ортаға, басқа адамдардың өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтіру салдарынан шарттан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапкершілік тәуекелі туындаған кездегі жеке және заңды тұлғаның мүліктік құқықтарын қорғауға байланысты қатынастар кешені болып табылады.

Үшінші тұлғалардың өміріне, денсаулығына, мүлкіне және (немесе) авариялық ластануы нәтижесінде қоршаған ортаға келтірілген зиянды өтеу экологиялық сақтандырудың **мақсаты** болып табылады.

Экологиялық сақтандырудың түрлері:

- Міндетті экологиялық сақтандыру – Қазақстан Республикасының Міндетті экологиялық сақтандыру туралы заңына сәйкес жүзеге асырылады. Шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық жағының қауіпті түрлерін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды.
- Ерікті экологиялық сақтандыруды – жеке және заңды тұлғалар өздерінің еркін білдіруіне қарай жүзеге асырады. Ерікті экологиялық сақтандырудың түрлері, талаптары және тәртібі сақтандырушылар мен сақтанушылар арасындағы шарттарда айқындалады.

Қоршаған ортаға әсерді бағалау – шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған орта мен адам денсаулығына ықтимал салдарлары бағаланатын, Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының талаптары ескеріле отырылып, қолайсыз зардаптарды (табиғи экологиялық жүйелер мен табиғи ресурстардың жойылуын, жұтаңдауын, бүлінуін және сарқылуын) болдырмау, қоршаған ортаны сауықтыру жөніндегі шаралар әзірленетін рәсім.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеудің түсінігі, белгілері.
- 2) Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды басқаратын жалпы және арнайы органдар.
- 3) Қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау.
- 4) Экологиялық нормалауды құқықтық реттеу және қоршаған ортаға әсердің жол беруге болатын шекті нормативтері.
- 5) Экологиялық таңбалаудың құқықтық негіздері.
- 6) Экологиялық сараптама: мақсаттары, міндеттері, түрлері.
- 7) Экологиялық рұқсаттар – қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқарудың нысаны ретінде.
- 8) Экологиялық сақтандыруды құқықтық реттеу.
- 9) Экологиялық бақылаудың түрлері мен міндеттері.
- 10) Қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық әдістері.
- 11) Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды жоспарлау мен қаржыландыру.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 02.01.2021 ж.
2. Айғаринова Г.Т. Джанғабулова Г.Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: оқу құралы / Г.Т. Айғаринова, А.Қ. Жанғабулова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 448 б.

3. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.
4. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. – Алматы, 2005.
5. Күлтелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.

Тақырып 7. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жалпы сипаттамасы мен түсінігі.

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жалпы сипаттамасы мен түсінігі туралы білімдерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар: Экологиялық қауіпсіздіктің түсінігі, мақсаты мен міндеттері.

Экологиялық қауіпсіздік және қоршаған ортаны қорғау саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасы.

ҚР экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде халықаралық-құқықтық актілердің рөлі.

Қазақстан Республикасында экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шаралардың түсінігі мен түрлері.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі мемлекеттік органдардың құзыреті.

Жеке тұлғалар мен қоғамдық бірлестіктердің экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы құқықтары мен міндеттері.

Төтенше экологиялық жағдай және экологиялық зілзала аймақтары

Экологиялық қауіпсіздіктің түсінігі, мақсаты мен міндеттері.

Қауіпсіздік – бұл адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін ішкі және сыртқы қауіптерден қорғау жағдайы.

Өмірлік маңызды мүдделерге адамның, қоғамның және мемлекеттің дамуына мүмкіндік беретін және өмір сүруді қамтамасыз ететін қажеттіліктердің жиынтығы жатады, ал қауіпсіздіктің кәтеріне жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделеріне қауіп төндіретін жағдайлар мен факторлардың жиынтығы жатады.

Экологиялық қауіпсіздік – Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің негізгі стратегиялық құрамдас бөліктерінің бірі және мемлекеттік басымдықтардың маңызды аспектісі.

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңына сәйкес, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі – адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің серпінді дамуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі. Ұлттық қауіпсіздік объектілері – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары; қоғам, оның материалдық және рухани құндылықтары; мемлекет, оның конституциялық құрылысы.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы табиғи ресурстарды, яғни табиғи объектілер мен энергия көздері, өндіріс өнімдері мен тұтыну тауарлары ретінде пайдаланылатын және тұтыну құндылығы бар табиғи-антропогендік объектілердің әртүрлі компоненттерін шаруашылық және өзге де қызметке тартуды көздейді. Табиғи ресурстарды пайдалану қоршаған ортаның сапасына әсер етеді, олар физикалық, химиялық, биологиялық және басқа көрсеткіштермен және (немесе) олардың жиынтығымен сипатталады. Табиғи ресурстарды бей-берекет және қадағалаусыз пайдалану, оларды шаруашылық айналымына тарту қоршаған ортаға теріс әсер ететін заттар және (немесе) энергияның орналасуын қамтамасыз етеді. Осыған байланысты табиғи экологиялық жүйелердің жойылуы мен табиғи ресурстардың сарқылуына қауіп төндіретін, қоршаған ортаға жағымсыз өзгерістер әкелетін зиян келтіріледі.

Мұндай жағдайларда экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып табылады.

Экологиялық қауіпсіздік – экологиялық қауіп-қатерден қорғау. Бұл екі ұғым үнемі бірге қарастырылады.

Ал, экологиялық қауіп – антропогендік және табиғи әсерлер ықпалынан, оның ішінде дүлей зілзалаларды қоса алғанда, зілзалалар мен апаттар салдарынан қоршаған ортаның жай-күйі бұзылуының, өзгеруінің болуымен немесе ықтималдығымен сипатталатын, жеке адам мен қоғамның өмірлік маңызы бар мүдделеріне қауіп төндіретін жай-күй.

Экологиялық қауіпсіздік – қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсер ету нәтижесінде туындайтын қатерлерден жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері мен құқықтарының қорғалуының жай-күйі.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету объектілері:

- адам (оның қолайлы қоршаған ортаға құқығы);
- қоғам (қоршаған орта жағдайына байланысты материалдық және рухани құндылықтар жиынтығы);
- табиғи ресурстар және қоғамның орнықты дамуына және болашақ ұрпақтың әл-ауқаты үшін негіз болатын қоршаған орта.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілері:

- осы саладағы функцияларын заң шығарушы, атқарушы және сот билігі арқылы жүзеге асыратын мемлекет;

- жергілікті өзін-өзі басқару органдары;
- азаматтар;
- қоғамдық және басқа да ұйымдар мен қауымдастықтар.

Экологиялық қауіпсіздікке қауіп төндіретін көздер:

- шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға теріс әсер етуі;
- табиғи ресурстардың сарқылуы;
- табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың туындауына әкеліп соқтыратын әрекеттер (әрекетсіздік);
- төтенше жағдайлар салдарлары.

Экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаты табиғи жүйелердің, қоғамның өмірлік маңызды мүдделері мен жеке тұлға құқығының қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлердің нәтижесінде туындайтын қатерлерден қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қол жеткізу үшін мынадай міндеттерді шешу қажет:

- климаттың өзгеруі мен Жердің озон қабатының бұзылуына душар ететін антропогендік әсерді азайту;
- биоәртүрлілікті сақтау және жердің шөлейттенуі мен тозуының алдын алу;
- экологиялық апат аймақтарын, әскери-ғарыш полигондары мен сынақ кешендерін оңалту;
- Каспий теңізі қайраңының ластануының алдын алу;
- су ресурстарының тозуының және ластануының алдын алу;
- табиғи ластануларды, әуе бассейнінің ластануын, радиоактивті, бактериологиялық және химиялық, оның ішінде трансшекаралық ластануларды жою және олардың алдын алу;
- өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтардың жинақталу көлемдерін қысқарту;
- табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Экологиялық қауіпсіздік дегеніміз не? Ұлттық қауіпсіздік пен экологиялық қауіпсіздіктің ара қатынасы қандай?
- 2) Экологиялық қауіпсіздіктің мақсаты мен міндеттерін атаңыз.
- 3) ҚР экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде халықаралық-құқықтық актілердің рөлі қандай?
- 4) Қазақстан Республикасындағы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шараларды атаңыз.
- 5) Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі мемлекеттік органдардың құзыреті қандай?
- 6) Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде қоғамдық бірлестіктердің рөлі қандай?
- 7) Төтенше экологиялық жағдай және экологиялық зілзала аймақтарының құқықтық жағдайын ашып көрсетіңіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 02 қаңтар 2021 жылғы Экологиялық кодексі // <http://adilet.zan.kz>
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV заңы // <http://adilet.zan.kz>
3. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі [Мәтін] : оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.

Тақырып 8. Қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды экономикалық реттеу

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды экономикалық құқықтық реттеу тетігі туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық әдістері. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды жоспарлау мен қаржыландыру. Қоршаған ортаға келтірілген залалды экономикалық бағалау. Парниктік газдар шығарындылары мен сіңірулері саласындағы мемлекеттік реттеу. Экологиялық мониторингті жүзеге асырудың тәртібі. Экологиялық аудиттің құқықтық жағдайы.

Қоршаған ортаға келтірілген залалды экономикалық бағалау – қоршаған ортаны және табиғи ресурстардың тұтыну қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығындардың құндық көрінісі.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның лауазымды адамдары қоршаған ортаға залал келтіру фактісі анықталған күннен бастап бір ай мерзім ішінде қажетті материалдарды жинау мен талдауды жүргізеді және келтірілген залалға экономикалық бағалауды белгілейді.

Атмосфералық ауаны және су ресурстарын белгіленген нормативтерден тыс ластаудан, сондай-ақ өндіріс пен тұтыну қалдықтарын, оның ішінде радиоактивті қалдықтарды белгіленген нормативтерден тыс орналастырудан келтірілген залалды экономикалық бағалау – Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін ережелерге сәйкес тура немесе жанама әдістермен айқындалады.

Залалды экономикалық бағалаудың тура әдісі неғұрлым тиімді инженерлік, ұйымдық-техникалық және технологиялық іс-шаралар арқылы қоршаған ортаны қалпына келтіруден, жұтаңдаған табиғи ресурстардың орнын толтырудан, тірі организмдерді сауықтыруға қажетті нақты шығындарды анықтаудан тұрады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның лауазымды адамдары бірінші кезекте қоршаған ортаға залал келтірген тұлғаның қоршаған ортаны қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру мүмкіндігін қарастырады.

Қоршаған ортаны қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды жүргізу жөніндегі тиісті міндеттемелер қоршаған ортаға залал келтірген тұлғаның нақты іс-шаралар және оларды жүргізу мерзімі көрсетілген кепілдік хатында жазылады.

Залалдың салдарларын жою жөніндегі шаралардың құны олардың нарықтық құны бойынша айқындалады.

Залалды тура әдіспен экономикалық бағалау кезінде қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның лауазымды адамдары тәуелсіз сарапшыларды тарта алады. Сарапшылар ретінде экологиялық аудиторлар, жобалау, инженерлік және ғылыми ұйымдардың мамандары қатыса алады.

Тәуелсіз сарапшылар жұмысына ақы төлеу жөніндегі міндет қоршаған ортаға залал келтірген тұлғаға жүктеледі.

Залалды экономикалық бағалаудың жанама әдісі залалды экономикалық бағалаудың тура әдісін қолдану мүмкін болмайтын жағдайларда қолданылады.

Залалды экономикалық бағалаудың жанама әдісі қоршаған ортаға әсер ету түрлеріне қарай залалды әрбір ингредиент бойынша жиынтықтау жолымен айқындалады.

Парниктік газдар шығарындылары мен сіңірулері саласындағы мемлекеттік реттеу. Парниктік газдар дегеніміз – атмосфераның табиғи және (немесе) антропогендік түрде шығатын, жылу беретін инфрақызыл сәулелі сіңіретін және (немесе) оның шығу көзі болып табылатын, газ тәрізді құрамдас бөліктері болып табылады.

Парниктік газдар шығарындылары мен сіңірулері саласында мемлекеттік реттеу:

- 1) қондырғы операторларына парниктік газдар шығарындыларына квоталар бөлуді;
- 2) парниктік газдар шығарындыларын азайту мен сіңірулерінің нарықтық тетіктерін белгілеуді;
- 3) қондырғы операторларын әкімшілендіруді қамтиды.

Қызметін экономиканың мұнай-газ, энергетика, тау-кен металлургиясы, химия салаларында, ауыл шаруашылығында және көлікте жүзеге асыратын табиғат пайдаланушылардың парниктік газдар шығарындыларын жылына көміртегі қостотығының жиырма мың тоннасына тең келетін мөлшерден асатын парниктік газдар шығарындыларына квоталар алмай қызметті жүзеге асыруына тыйым салынады. Парниктік газдар шығарындыларына квоталар қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган белгілеген тәртіппен Парниктік газдар шығарындыларына квоталар бөлудің ұлттық жоспарына сәйкес беріледі. Табиғат пайдаланушы есепті кезең ішінде жұмыс істеп тұрған әрбір қондырғыға парниктік газдар шығарындыларының көлеміне квота алады.

Экологиялық аудиттің құқықтық жағдайы. Экологиялық аудит – аудиттелетін субъектілердің шаруашылық және өзге де қызметін экологиялық тәуекелдерді анықтау мен бағалау және олардың қызметінің экологиялық қауіпсіздік деңгейін арттыру жөнінде ұсынымдар әзірлеуге бағытталған тәуелсіз тексеру. Міндетті аудит және бастамашылық аудит экологиялық аудиттің түрлері болып табылады.

Жеке және заңды тұлғаларға қатысты міндетті экологиялық аудит жүргізуге:

- 1) жеке және заңды тұлғалардың шаруашылық және өзге де қызметінен қоршаған ортаға келтірілген, құжат бойынша расталған елеулі залал;
- 2) шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіпті түрлерін жүзеге асыратын табиғат пайдаланушыны заңды тұлғаны қосу, бөлу және бөліп шығару түрінде қайта ұйымдастыру;
- 3) шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіпті түрлерін жүзеге асыратын табиғат пайдаланушы – заңды тұлғалардың банкроттыққа ұшырауы негіз болып табылады.

Бастамашылық экологиялық аудит бастамашының және экологиялық аудитордың немесе экологиялық аудиторлық ұйымның арасындағы экологиялық аудитті жүргізуге арналған шартта көзделген экологиялық аудиттің нақты міндеттері, мерзімдері мен көлемі ескеріле отырып, аудиттелетін субъектінің не оған қатысушының бастамасы бойынша жүргізіледі.

Экологиялық білім беру мен ағарту ісі. Экологиялық білім беру мен ағарту ісі де қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу функциясы болып табылады. Экологиялық ағарту ісі дегеніміз – қоғамда экологиялық мәдениет негіздерін қалыптастыру мақсатында экологиялық білімді, қоршаған ортаның, табиғи ресурстардың жай-күйі, экологиялық қауіпсіздік туралы ақпаратты тарату. Экологиялық білім беру мен ағартудың мақсаты орнықты даму принциптеріне негізделген азаматтардың белсенді өмірлік ұстанымын және қоғамдағы экологиялық мәдениетті қалыптастыру болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы экологиялық білім беру, экологиялық ағарту және қоршаған ортаны қорғау саласындағы мамандардың біліктілігін арттыру орнықты дамуға арналған білім жүйесінің бір бөлігі ретінде дамиды.

Экологиялық білім беру мен ағарту, мамандардың біліктілігін арттыру саласындағы негізгі міндеттер:

- 1) экологиялық білім берудің мазмұнын өзекті ету, білім беру ұйымдарын қазіргі заманғы оқу-әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету, оқытушы кадрлардың біліктілігін арттыру арқылы экологиялық білім берудің сапасын жақсартуды;
- 2) қоғам мен отбасында экологиялық ағарту жөніндегі ұйымдастыру негіздерін, бағдарламалар мен іс-шараларды дамытуды;
- 3) қоршаған ортаны қорғау саласындағы міндеттерді іске асыру үшін кәсіби кадрлар даярлауды қамтиды.

Бақылау сұрақтары:

Қоршаған ортаға келтірілген залалды экономикалық бағалау.

Парниктік газдар шығарындылары мен сіңірулері саласындағы мемлекеттік реттеу. Экологиялық мониторингті жүзеге асырудың тәртібі.

Экологиялық аудиттің құқықтық жағдайы.

Экологиялық білім беру мен ағарту ісінің құқықтық негіздері.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 02 қаңтар 2021 жылғы Экология кодексі // <http://adilet.zan.kz>
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV заңы // <http://adilet.zan.kz>
3. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі [Мәтін] : оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.

Тақырып 9. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін құқықтық жауапкершілік

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде табиғат қорғау заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін құқықтық жауапкершіліктің жалпы сипаттамасы. Экологиялық құқық бұзушылықтың түсінігі мен құрылымы. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін құқықтық жауапкершіліктің түрлері. Экологиялық қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік. Экологиялық құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершілік. Экологиялық құқық бұзушылық үшін тәртіптік жауапкершілік. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің түсінігі және түрлері. Экологиялық зиянның түсінігі мен түрлері. Табиғи ресурстарға келтірілген зиянды өтеудің тәртібі. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін басқа экологиялық жауапкершіліктің түрлері. Табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау туралы дауларды қарау және шешу тәртібі.

Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін құқықтық жауапкершіліктің жалпы сипаттамасы. Экология заңдарының міндеті қоғам мен қоршаған орта арасындағы тепе-теңдікті сақтау, адамның өмірі мен денсаулығына қоршаған ортаның қолайлы болу құқығын қамтамасыз ету, болашақ ұрпақтың мүддесі үшін қоршаған ортаны қорғау, адамның қызметінің қоршаған ортаға зиянды ықпал етуіне жол бермеу, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды насихаттау. Табиғатты қорғауды құқықтық қамтамасыз ету үшін табиғат игіліктерін сақтау және қалпына келтіру жолымен пайдалану шарттары және негіздері заңды түрде анықталып, табиғатты қорғау мақсатында көзделген құқықтық тәртіпті бұзғаны үшін жауапкершілік белгіленуі қажет. Құқықтық жауапкершілікті қолдану арқылы экологиялық талаптарды орындауды мемлекеттік мәжбүрлеу іске асырылады.

Жалпы, құқықтық мемлекетті құрудағы қоғамның маңызды ерекшелігі – құқықтық тәртіп пен заңдылықты сақтау болып табылады. Экологиялық құқықтық тәртіпті бұзатын адамдардың іс-әрекеттеріне қарсы тұру бұл заңды жауапкершілікті қолдану болып танылады. Сәйкесінше, жауапкершіліктің маңызды міндеттерінің бірі – қоғамда заңдылықты қамтамасыз ету, құқық бұзушылықтың алдын алу және ескерту, қоршаған табиғи ортаға келтірілген шығындарды өтеттіру.

М.М. Бринчуктың пікірі бойынша, экологиялық құқық бұзушылық ұғымын анықтаған кезде келесідей екі мән-жайға назар аудару қажет. Біріншіден, экологиялық тұрғыдағы құқыққа қарсы әрекет салдары әрдайым кінәлі әрекет бола бермейді. Мысалы, жоғары қауіптілік көздерімен келтірілген зиян. Екіншіден, экологиялық құқық бұзушылықты жасау үнемі зиян келтірілуімен байланысты бола бермейтіндігі. Кейбір жағдайларда зиян келтірілмейді, тек оның орын алу қаупі болуы мүмкін. Жалпы, М.М. Бринчуктың көзқарасы бойынша, экологиялық құқық бұзушылық – бұл экологиялық зиянды келтіретін немесе зиянның орын алу қаупі бар сипаттағы не болмаса экологиялық құқық субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін бұзатын құқық бұзушылардың құқыққа қарсы, кінәлі әрекеті немесе әрекетсіздігі.

В.В. Петров экологиялық (экологиялық – құқықтық) құқық бұзушылық – бұл экологиялық заңнамаларда белгіленген құқықтық тәртіпке бағытталған, сонымен қатар қоршаған табиғи ортаға зиян келтіретін немесе зиян әкелу қаупін төндіретін кінәлі, құқыққа қарсы әрекет немесе әрекетсіздік деп қарастырады.

Экологиялық құқық бұзушылық – бұл рационалды табиғат пайдалану тәртібін бұзатын, жеке және заңды

тұлғаларға, шаруа (фермер) қожалықтарына, мемлекетке және қоршаған табиғи ортаға зиян келтіретін немесе зиян әкелу қаупін төндіретін кінәлі, құқыққа қарсы әрекет немесе әрекетсіздік.

Жалпы алғанда, заң алдындағы жауаптылық – құқық бұзушының заңға қарсы кінәлі іс-әрекеттеріне – құқық бұзушылығына жауап ретінде пайда болатын тұлғалық, мүліктік немесе ұйымдастыру тәртібімен жайсыз салдарларды көтеру міндеті. Заңды жауапкершілік дегеніміз – құқық бұзушы тұлғаның өзі жасаған құқыққа қайшы кінәлі іс-әрекетіне жауап ретінде туындайтын жеке, мүліктік және ұйымдастырушылық тәртіптегі сәтсіз зардаптарға әкеліп соғатын әрекет немесе әрекетсіздік.

Ал, экологиялық құқық бұзушылықтарға жауапкершілікті бір-бірімен тығыз байланысты үш түрлі мағынадағы жалпы заңдық жауапкершілік ретінде қарастыруға болады, яғни олар төмендегідей тәртіпте қарастырылады:

а) заңмен бекітілген талаптарды орындау бойынша мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары ретінде;

б) мемлекет пен (оның органдарының тұлғасында) құқық бұзушы (санкцияға тартылғандар) арасындағы құқықтық қатынастар ретінде;

в) құқықтық институт ретінде, яғни құқықтың әртүрлі салаларының заң нормаларының жиынтығы (жер, тау-кен, су, орман, табиғат қорғау және тағы басқалар).

Экологиялық заңнамаларды бұзғаны үшін жауапкершілік ретінде мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары көптеген реттермен қарастырылады.

Құқық бұзушылық ретінде жауапкершілік мемлекеттік органдар мен құқық бұзушы арасындағы туындайтын қатынастармен реттеледі. Яғни, бұл жағдайда экологиялық құқық бұзушылық қатынастарының бір тарабы – мемлекеттік органдар ретінде экологиялық құқық бұзушылық қатынастары істерін қарастыратын арнайы өкілеттік берілген органдар болып табылады.

Құқықтық институт ретінде құқық бұзушыға әрекет ететін мәжбүрлеу шараларын қолдану мен жүзеге асыру тәртібін белгілейтін нормалар қарастырылады. Аталған құқықтық жауапкершілік институтының ерекшелігі – оның кешенділігі. Экологиялық құқық бұзушылықтың нормалары жүйесін өзге құқық салаларының нормалар жүйесі де құрайды, атап айтсақ, олар: жер, орман, су, тау-кен, экологиялық, еңбек, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық құқықтар және өзге де құқықтардың нормалары.

Экологиялық заңдарды бұзу дегеніміз – белгіленген экологиялық тәртіпті бұзатын және табиғи ортаға зиян келтіретін заңға қайшы кінәлі әрекет немесе әрекетсіздік.

Экологиялық құқық бұзушылықтың төмендегідей белгілері бар:

1. Кінә. Табиғатқа зиян келтірген тұлғаның кінәсі қасақаналық және абайсыздық нысанда болады.

2. Тұлғаның мінез-құлқының құқыққа қайшы болуы, бұл экологиялық нормалардың және басқа да заңдылықтың бұзылуын білдіреді.

3. Қоғамдық қауіптілік – бұл қоршаған ортаға, экологиялық құқыққа және жеке немесе заңды тұлғалардың заңды мүдделеріне зиян келтіру немесе зиян келу қаупінің тууы.

4. Құқыққа қайшы әрекет пен зиянның пайда болуының немесе оны келтірудегі шын қауіптің себептілік байланысының болуы.

5. Жазаланушылық, яғни құқық бұзушылық жасаған тұлғаға заңды жауапкершілік шаралары қолданылады.

Құқық бұзушылық туралы тек, олардың қалыптасуының барлық элементтері бар жағдайда, яғни құқық бұзушылық құрамы анық болған жағдайда айтуға болады. Сәйкесінше, экологиялық құқық бұзушылықтың төмендегідей элементтері қарастырылады:

а) объектісі;

б) субъектісі;

в) объективтік жағы;

г) субъективтік жағы.

Аталған құқық бұзушылық құрамына қысқаша тоқталып өтсек.

– Экологиялық құқық бұзушылық объектісі ретінде табиғатты рационалды, мақсатқа сай пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы қоғамдық қатынастар қарастырылады.

Заң әдебиеттерінде осы тұрғыда әртүрлі көзқарас қалыптасқан. Б. Ерофеев экологиялық құқық бұзушылық объектісін адам мен қоғамның тіршілік ету ортасымен өзара байланысты тиімді өмір сүруі үшін жағдайларды қамтамасыз ету тұрғысынан алғандағы қоғамдық қатынастар деп бағалайды. Қысқаша айтатын болсақ, қолайлы қоршаған ортаға қатысты қатынастар.

Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін құқықтық жауапкершіліктің түрлері. Экологиялық қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік. Қазақстан Республикасында экологиялық қолайсыздық салдарынан халықтың денсаулығы нашарлай түскені ресми деңгейде көптен бері айтылып жүр. Табиғатқа келтіріліп жатқан зиянның көлемі бүгінгі күні баршаға мәлім: теңіздер, өзендер мен көлдер ластанып, жыртылмалы жерлер жарамсыз болып қалып жатыр, миллиондаған адамдар уланған ауа жұтуға мәжбүр болып, халық арасындағы өлім саны да көбейді.

Жыл сайын экологиялық қылмыстар мен басқа құқық бұзушылықтар ұлғайып, көбеюде. Олардың қоғамдық қауіптілік деңгейіне теріс әсері де өсуде, ал кей аумақтарда ол саяси дестабилизациядан көрініс табады. Экологиялық қылмыстар тек мемлекет экономикасына ғана емес, сонымен қатар адамзат тіршілігінің биологиялық негіздерін жоюда. Қазіргі таңда экологиялық тәртіп пен азаматтардың экологиялық қауіпсіздігін

қамтамасыз ету жағдайлары, сондай-ақ экологиялық қылмыстар санының өсуі өзекті мәселелердің қатарына енгізіліп келеді.

Қылмыстық жауапкершілікке – жасалған қылмысқа соттан басқа неғұрлым жеңіл жазалау іс-шараларын қолдану жеткіліксіз, нәтижесіз, ал табиғат қорғау заңнамасын бұзушыларды түзету және қайта тәрбиелеу неғұрлым қатаң қылмыстық санкцияларды болжаған жағдайда ғана сотқа тартылады.

Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар дегеніміз – қоршаған ортаға, оның ресурстарына, халықтың экологиялық қауіпсіздігіне қол сұғатын қоғамға қауіпті, қылмыстық, заңға қайшы іс-әрекеттер.

Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар деп – Қазақстан Республикасының заңдарымен көзделген экологиялық тәртіпке, қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне және адам денсаулығы мен қоршаған ортаға зиян келтірумен қол сұғушылықтан көрініс табатын залал келтіруді айтамыз.

Шартты түрде экологиялық қылмыстардың құрамын бірнеше топқа бөлуге болады:

1. Қоршаған ортаны қорғауға қарсы – жалпы сипаттағы қылмыстар. Бұл – шаруашылық және өзге қызметтерге қойылатын экологиялық талаптардың бұзылуы; жұмыс өндірісі кезінде қоршаған ортаны қорғау ережелерін бұзу; экологиялық қауіпті заттармен және қалдықтармен жұмыс істеу ережелерін бұзу; микробиологиялық немесе басқа да биологиялық агенттермен немесе улы заттармен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік ережесін бұзу; ветеринарлық ережелерді бұзу және өсімдіктердің ауруларымен және зиянкестерімен күрес кезінде белгіленген ережелерді, экологиялық ластану зардаптарын жою бойынша іс-шараларды қолданбау.

2. Жер мен жер қойнауын рационалды пайдалану мен сақтау саласындағы қоғамдық қатынастарға қол сұғушылық. Бұл – жерді бүлдіру, жер қойнауын пайдалану мен қорғау ережелерін бұзу.

3. Су қатынастарын қорғау. Бұл – суларды ластау, былғау және жұтандандыру, теңіз ортасының ластануы, Қазақстан Республикасының континенталды шельфі туралы және Қазақстан Республикасының ерекше экономикалық аймағы туралы заңнаманы бұзу.

4. Өсімдіктер дүниесін қорғау (флораны). Бұл – ағаштар мен бұталарды заңсыз кесу, ормандарды жою немесе зақымдау, өсімдіктер ауруларымен және зиянкестерімен күрес үшін белгіленген тәртіпті бұзу, су жануарлары мен өсімдіктерін заңсыз түрде алу.

5. Жануарлар дүниесі мен атмосфералық ауа саласындағы қоғамдық қатынастарға қол сұғушылық. Бұл су жануарларын аулау, балық қорын қорғау ережесін бұзу, заңсыз аңшылық, ветеринарлық ережелерді бұзу, атмосфераны ластау.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 13-тарауында көрсетілген қоғамға қауіпті әрекеттен басқа да қоршаған ортаны қорғау саласындағы қылмыстар бар. Олар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 4-тарауында адамзат қауіпсіздігі мен бейбітшілікке қарсы қылмыстар, 169-бап бойынша Қазақстан Республикасына жаңа ұғым экоцид, ол бойынша өсімдіктер мен жануарлар дүниесін жаппай қыру, атмосфераны, жер және су ресурстарын уландыру, сонымен қатар экологиялық катастрофалық жағдайды тудыруы мүмкін әрекеттер үшін 10 жылдан 15 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылатындығы көрсетілген.

6-тарауда мүлікке қарсы қылмыстарға, 201-бап жерге заттық құқықтардың бұзылуына жауапкершілік көзделеді.

9-тарауда қоғамдық қауіпсіздік мен қоғамдық тәртіпке қарсы [276-бап](#) – атом энергетикалық объектілерінде қауіпсіздік ережелерін бұзғаны үшін және [277-бап](#) – тау-кен немесе құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде қауіпсіздік қағидаларын бұзу.

Кейбір құрамдар өз табиғатында экологиялық болмаса да, нақты жағдайларда қоршаған ортаны қорғау мақсатында қолданылуы мүмкін.

Экологиялық қылмыстың негізгі объектісі болып – адам, халық, мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігі танылады.

Экологиялық қылмыстардың заты болып – нақты табиғи ресурстар: жер, ауа, су, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, орман-тоғай, мал және тағы басқалар табылады. Экологиялық қылмыстардың топтық объектісі – қоршаған ортаны қорғау, табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, тірі организмдерге қолайлы табиғи жағдайларды сақтау және адамдардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар болып табылады. Қылмыстың тікелей объектісі – экологиялық қатынастарды реттейтін нақты қоғамдық қатынастар. Ал экологиялық қауіпсіздік дегеніміз – бұл тұлғаның, халықтың, мемлекеттің және халықаралық қауымдастықтың құқыққа қайшы, кінәлі антропогенді қызметінің нәтижесінде ластанған табиғи объектілер тарапынан төнген қауіптен қоғам мен табиғаттың өмірлік маңызы бар мүдделерінің қорғалу жағдайы. Экологиялық қылмыстардың пәні болып қоршаған ортаның түрлі элементтері (экологиялық жүйелер мен табиғи ресурстар) танылады. Экологиялық қылмыстың нысаны – қоршаған ортаның әртүрлі элементтері (табиғи кешендер, яғни экологиялық жүйелер, табиғи ресурстар).

Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жаза түрі болып төмендегілер қарастырылады:

- Айыппұл (максималды түрде 1000 есеп көрсеткіш);
- Белгілі бір лауазымды орында болу құқығынан айыру;
- Белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;
- Түзету жұмыстары;
- Бостандықты шектеу;
- Бостандығынан айыру (максималды мерзімі 8 жылға дейін, тек 161-бап бойынша 15 жылға дейін);

Қылмыстық жауапкершілік тек сотпен жасалған қылмысы үшін тағайындалады және қылмыстық жауапкершілікке жасалған қылмыстар негіз болып табылады, яғни Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде көзделген қылмыс құрамының барлық белгілері бар іс-әрекеттер.

Экологиялық қылмысқа Қазақстан Республикасының заңнамасымен белгіленген экологиялық құқық тәртібін, қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне және қоршаған табиғи орта мен адам денсаулығына елеулі залал келтіретін қол сұғушылықпен көрінетін зиянкестікті түсінеміз.

Экологиялық қылмыстарды топтастыруға байланысты С.Т.Культеев: «жалпы сипаттағы – қоршаған ортаны қорғауға қарсы қылмыстар, жер және жер қойнауы саласындағы қылмыстар, суларды қорғау саласындағы қылмыстар, өсімдіктер әлеміндегі қылмыстар, жануарлар және атмосфералық ауаны қорғау саласындағы қылмыстар» деп топтастырады.

Экологиялық қылмыстарды саралау барысында ерекше қорғалатын табиғи аумақтар режимін бұзуға байланысты экологиялық қылмыстарға тоқталсақ. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар режимін бұзғаны үшін заңдық жауаптылықтың басқа түрлерінен айырмашылығы, жаңа қылмыстық заң мұндай жауаптылықты тікелей қарастырады. Мұндай нормалар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 342-бабы Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар режимін бұзу бойынша:

- Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың режимі бұзылып, елеулі зиян келтіруге әкеп соқса – жүзден екі жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде немесе сотталған адамның екі айға дейінгі кезеңдегі жалақысы немесе өзге де табысы мөлшерінде айыппұл салуға не үш жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыруға, не алты айдан бір жылға дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарына жазаланады.
- Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы мемлекеттік табиғи қорық қорының объектілерін қасақана зақымдау немесе жою елеулі зиян келтіруге әкеп соқтырса – үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан шектеуге немесе дәл сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Осы қылмыстың тікелей объектісі – ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда орналасқан табиғи объектілерді жинау мен қорғауға байланысты қоғамдық қатынастар.

Заты – мемлекетпен қорғауға алынған табиғи кешендер. Табиғи кешендерге қорықтар, заказниктер, ұлттық табиғи парктар және өзге де осындай аумақтар жатады.

Бұл қылмыстың объективтік жағы елеулі зиян келтіруге әкеп соқтырған осы аумақтардың режимін бұзуда көрінеді. Режимді бұзу мен заң шығарушы ең кең қоғамдық-қауіпті әрекеттер спектріні: жою, зақым келтіру, ластау, кесу, суға бастыру және т.б. айтады.

Субъективтік жағы – кінәнің қасақаналық түрінде (тікелей және жанама) көрінеді.

Субъектілері – лауазымды тұлғалар және ақыл-есі дұрыс 16 жасқа толған азаматтар.

Жалпы, қорытындылай келе, экологиялық қылмыстар – қылмыстық құқықта қоршаған ортаға нұқсан келтіретін қылмыс түрі. Экологиялық қылмыстарға шаруашылық қызмет пен өзге де қызметке қойылатын экологиялық талаптардың бұзылуы, экологиялық тұрғыдан қауіпті химиялық, радиоактивті және биологиялық заттарды өндіру мен пайдалану кезінде, микробиологиялық немесе басқа да биологиялық агенттермен жұмыс істеу кезінде сақталуға тиіс қауіпсіздік ережелерінің, ветеринарлық ережелердің, өсімдіктердің аурулары мен зиянкестеріне қарсы күресу үшін белгіленген ережелердің бұзылуы, суды ластау, бітеу, сарқу, теңіз аясын ластау, Қазақстан Республикасының құрлықтық қайраңы және айрықша экономикалық аймағы туралы заңдардың бұзылуы, жануарлар дүниесін қорғау ережелерін бұзу, су жануарлары мен өсімдіктерін заңсыз алу, заңсыз аңшылық, жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерімен заңсыз әрекет жасау, ағаштар мен бұталарды заңсыз кесу, ормандарды жою немесе зақымдау, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар режимінің бұзылуы, экологиялық ластау зардаптарын жою шараларын қолданбау, т.б. жатады.

Экологиялық құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершілік. Әкімшілік құқық бұзушылық – бұл азаматтардың, лауазымды тұлғалардың әкімшілік құқық бұзғаны үшін заң алдындағы жауаптылығының түрі.

Әкімшілік жауапкершілікке мынадай белгілер тән:

- 1) құқықтық тәртіпті бұздан қорғау құралы болып табылады;
- 2) әкімшілік жауапкершілікті заңдар, заң күшіндегі актілер немесе олардың әкімшілік құқық бұзушылық туралы нормалары белгілейді;
- 3) әкімшілік жауапкершіліктің негізі – әкімшілік құқық бұзушылық;
- 4) әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жаза қарастырылған;
- 5) әкімшілік жазаны мемлекеттік басқару органдары және олардың лауазымды тұлғалары өздеріне бағынышты емес құқық бұзушыларға қолданады;
- 6) әкімшілік жазаны қолданғанда бас бостандығынан айырылмайды және жұмыстан шығару негізі болып табылмайды;
- 7) әкімшілік жауапкершілік шараларын әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша реттейтін заңға сәйкес қолданады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың белгілері:

- 1) қоғамға қауіптілігі;
- 2) құқыққа қайшылық;
- 3) кінәлілік;

- 4) жазаланушылық;
- 5) жаппай көпшілікте өріс алуы.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы – бұл әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаны жауапкершілікке тарту үшін жеткілікті және қажетті заңмен белгіленген белгілердің жиынтығы. Егер осы заңды құрамның барлық белгілері болғанда ғана әрекет құқық бұзушылық деп танылады. Ол мынадай 4 элементтен тұрады:

- 1) әкімшілік құқық бұзушылық субъектісі;
- 2) әкімшілік құқық бұзушылық объектісі;
- 3) әкімшілік құқық бұзушылықтың объективті жағы;
- 4) әкімшілік құқық бұзушылықтың субъективті жағы.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъектісі – әкімшілік құқық бұзушылық жасаған, 16 жасқа толған және ақыл-есі дұрыс тұлға.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың объектісі құқық нормаларымен реттелетін және әкімшілік жауапкершілік шараларымен қорғалатын қоғамдық қатынастар.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың объективті жағы – бұл әкімшілік құқық бұзушылықтың сыртқы жағын білдіретін белгілердің жиынтығы. Оған мыналар жатады:

- 1) құқыққа қайшы әрекет немесе әрекетсіздік;
- 2) құқық бұзушылықтың сипаты (әлденеше рет жасау, қайталану);
- 3) құқық бұзушылық уақыты (күндіз, түнде);
- 4) оның тигізген зиянды салдарлары (зиянның мөлшері кейде әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық шараларын қолдануды анықтайды);

5) құқық бұзушылық істеген кезде пайдаланылған құралдар (көлік құралы, ішімдік заттары, есірткі заттары, қару-жарақ).

Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъективті жағы құқық бұзушының істеген құқыққа қайшы әрекетіне немесе әрекетсіздігіне және оның салдарларына ішкі, психикалық қатысы. Құқық бұзушылықтың субъективті жағының міндетті белгісі – кінә. Оның екі нысаны бар: қасақана және абайсызда. Факультативті белгілері : мақсат және себеп.

Қасақана – бұл тұлғаның өзінің іс-әрекетінің құқыққа қайшылығын сезсе, оның зиянды салдарларын алдын ала білсе, ол салдарлардың туындауын қаласа, әкімшілік құқық бұзушылық әдейі жасалған деп танылады. Оның екі нысаны бар; тура және жанама;

Абайсызда – әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлға өзінің іс-әрекетінің зиянды салдарларының туындау мүмкіндігін алдын ала білсе, бірақ оның алдын алуға болатындығын ұшқары ойласа немесе тиісті назар аударғанда оның алдын алуға болатындығын, сондай салдарлардың туындау мүмкіндігін алдын ала білмесе, әкімшілік құқық бұзушылық абайсызда жасалған деп саналады. Оның екі түрі бар: неміскұрайлылық пен менмендік.

Сонымен, әкімшілік жауаптылық дегеніміз, бұл – әкімшілік-құқықтық санкцияларды жүзеге асыру, уәкілетті органның немесе лауазымды адамның құқық бұзған азаматтар мен заңды тұлғаларға әкімшілік жазалар қолдануы.

Әкімшілік экологиялық құқық бұзушылық – мемлекетте белгіленген экологиялық құқық тәртібіне, халықтың денсаулығы мен экологиялық қауіпсіздігіне, қоршаған ортаға залал келтіру немесе осындай залал келтіруге нақты қауіп төндіретін және бұл үшін әкімшілік жауапкершілік көзделген заңға қайшы қол сұғушылық, кінәлі іс-әрекет немесе әрекетсіздік.

Экологиялық құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылу – мемлекеттің құзіретті органдарының жасалған экологиялық құқық бұзушылық үшін әкімшілік өндіру шараларымен айқындалады. Мұндай органдарға сот және қоршаған ортаны қорғау саласындағы арнаулы уәкілеттенген органдар (олардың лауазымды тұлғалары) жатады.

Әкімшілік жауапкершілікке әкімшілік құқық бұзушылықты жасаған сәтте 16 жасқа жеткен тұлғалар тартылады. Жеке тұлғаға әкімшілік өндіру шараларын қолдану заңды тұлғаны жасалған құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершіліктен босатпайды, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық үшін заңды тұлғаның әкімшілік жауапкершілікке тартылуы осы құқық бұзушылыққа кінәлі жеке тұлғаны әкімшілік жауапкершіліктен босатпайды (ӘҚКо 28-бабы).

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 21-тарауы «Қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар» деп аталады. Бұл тарауға сәйкес құқық бұзушылықтың құрамын бірнеше топқа біріктіруге болады:

1. Экологиялық талаптарды орындамағаны үшін әкімшілік жауапкершілік.
2. Экологиялық нормалар мен ережелерді бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік.
3. Қоршаған ортаны ластағаны үшін әкімшілік жауапкершілік.
4. Қорғау және пайдалану ережелерін бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік.
5. Табиғат объектін заңсыз жойғаны, зақымдағаны үшін әкімшілік жауапкершілік.
6. Есеп ережелерін бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік.

7. Экологиялық ақпаратты бұрмалауды жасырғаны үшін әкімшілік жауапкершілік.

8. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі тіршілік ететін табиғи ортаны қорғау ережелерін бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік.

9. Табиғат объектілерін пайдалану және беру тәртібін бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік.

10. Қалдықтарды және басқа материалдарды көму, өртеу, орналастыру, сақтау. Пайдалану, тасымалдау кезінде экологиялық ережелердің қойылатын талаптарын бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілік.

11. Құрылыс, пайдалану тәртібін бұзғанда және қондырғылар мен құрылыстардың бұзылуы қоршаған ортаға зиянды әсерін тигізгенде немесе зиян келтіруі мүмкін жағдайдағы әкімшілік жауапкершілік.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін келесі әкімшілік жазалар қолданылуы мүмкін:

- ескерту жасау;
- әкімшілік айыппұл салу;
- әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы немесе оның тікелей объектісі болған затты, сол сияқты әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлкті тәркілеу;
- арнаулы құқықтан айыру (мысал үшін, аң аулау құқығынан);
- әкімшілік қамауға алу;
- Шетелдік азаматты немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен кетіру.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі сондай-ақ лицензиядан, арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестациясынан (куәлігінен) айыруды немесе ол қызметтің белгілі бір түріне не болмаса белгілі бір іс-әрекеттер жасауға әрекетін тоқтата тұруды; жеке кәсіпкердің қызметіне тыйым салуды немесе тоқтата тұруды; өз бетінше салған немесе салынып жатқан құрылыстарды мәжбүрлеп бұзуды, сондай-ақ заңды тұлғаның қызметіне тыйым салуды немесе тоқтата тұруды көздейді.

Қазақстан Республикасының аумағында жасалған құқық бұзушылыққа, егер олар Қазақстан Республикасының әкімшілік юрисдикциясының берген иммунитетін пайдаланбайтын болса, онда жалпы негізде шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ тұлғалар әкімшілік жауапкершілікті көтереді.

Әкімшілік жауаптылық егер құқық бұзушылықтар өзінің сипаты, қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша заңнамаға сәйкес қылмыстық қудалауды талап етпейтін болса, жер заңын бұзғаны және зиян келтіргені үшін қолданылады.

Қылмыстар мен әкімшілік әрекеттердің құрамын шектеу объективті және субъективті белгілері бойынша анықталатын құқыққа қарсы әрекеттің қоғамдық қауіптілігін негізге ала отырып жүргізеді: залалдың (зиянның) бар болуы; іс-әрекеттің бірнеше реттілігі, қайталануы; айыптың формасы.

Әкімшілік мәжбүрлеу институты кешенді әкімшілік-құқықтық институт болып табылады, ол мемлекеттің спецификалық саладағы – атқарушы биліктің құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша құқық қолдануды және құқық қорғау қызметін реттеу үшін түрлі сипаттағы нормативтік белгілеулерді қолдап қуаттайды.

Әкімшілік мәжбүр етудің барлық шарасы төрт топқа бөлінеді: жазалау шаралары, бұлтартпау шаралары, әкімшілік алдын ала ескерту шаралары және әкімшілік мәжбүр етудің құқықты қалпына келтіру шаралары. Жауаптылықтың негізі – бұл мемлекеттің бір жағынан, оның шараларын белгілеу мен қолдануға объективті құқығының (міндеттемелерінің) негізделуімен, екінші жағынан, құқық бұзушылыққа айыптылардың субъективті (сонымен бір мезгілде объективті) міндеттерінің негізделуімен және өзінің құқыққа қарсы іс-әрекеттеріне жауап беруімен ажырағысыз байланысты. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 2-бабына сәйкес, әкімшілік жауаптылықтың негізі осы кодекстің ерекше бөлімінде көзделген құқық бұзушылық құрамының барлық белгісі бар әрекетті жасау болып табылады.

Экологиялық құқық бұзушылық үшін барынша көп тараған әкімшілік жазаның түрі айыппұл салу болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске сәйкес, экологиялық құқық бұзушылық үшін салынатын айыппұлдың көлемі жеке тұлғаларға 50 айлық есеп көрсеткішінен аспайды, ал лауазымды тұлғаға – 100 айлық есеп көрсеткіші көзделген.

Айыппұлдың нақты мөлшерін, құқық бұзушылықтың түріне және сипатына, құқық бұзушының кінәсіне және келтірілген зиянға байланысты салық салушы орган айқындайды.

Әкімшілік жаза түрлерінің бірі ретінде шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу, әкімшілік қамауға алу, әкімшілік құқық бұзушылық жасаудың құралы немесе оның тікелей объектісі болған заттарды өтемін төлеп қою, не осы заттарды тәркілеу, сол сияқты әкімшілік құқық бұзушылық жасау арқылы алынған табыстарды (дивиденттерді), ақшаны және бағалы қағаздарды тәркілеу, нақты тұлғаға берілген арнайы құқықтан айыру (соның ішінде көлік құралдарын басқару құқығынан айыру), қызметтің белгілі бір түріне не белгілі бір әрекеттер жасауға лицензиядан, арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан (куәлігінен) айыру, өз бетінше тұрғызылып жатқан немесе тұрғызылған құрылысты еріксіз бұзу, жеке кәсіпкердің қызметін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу көзделген әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді судья қарайды (ӘҚҚо).

Әкімшілік теріс қылықтың қылмыстан айырмашылықтарының критерийлері болып, ауыр нәтиженің, зардап көлемінің, жасалып жатқан құқық бұзушылықтың қайталануының болуы немесе болмауы табылады.

Қылмыс – қоғамға қауіпті әрекет, ал әкімшілік теріс қылық – қоғамға зиянды әрекет. Экологиялық әкімшілік құқық бұзушылық – бұл құқыққа қарсы, кінәлі, заңда көрсетілген, белгіленген экологиялық құқықтың тәртіпті бұзатын іс-әрекет.

Әкімшілік-құқықтық жауапкершілік тәртіптік жауапкершілікке қарағанда ведомстволық сипатта болады, өйткені ол кәсіпорынның әкімшілігімен емес, арнайы уәкілдігі бар органдармен қолданылады.

Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің түсінігі және түрлері. Қоғамның қазіргі заманғы кезеңіндегі жауапкершіліктің маңыздыларының бірі – азаматтық-құқықтық жауапкершілік болып табылады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің мақсаты – құқық бұзушының есебінен немесе басқаның құқық бұзушылығына жауапты тұлғаның есебінен бұзылған мүліктің жағдайын қалпына келтіру болып табылады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік – бұл азаматтық құқық пен міндеттемелерді бұзушыларға құқық бұзушылық болғанға дейінгі жай-күйді қайта қалпына келтіруді мақсат ететін, қолданылатын мүліктік сипаттағы іс-шаралардың жүйесі. Азаматтық-құқық бұзушылық іс-шаралар жүйесіне шығындардың орнын толтырудың екі түрі кіреді (моральдық зиянның орнын толтыру) және санкциялар.

Қолданылатын осы екі түрдің негіздеу белгілері бойынша азаматтық-құқықтық жауапкершілікті шартты, яғни зиян келтіргені үшін және деликті (негізделмеген байыту) деп қарастыруға болады.

Такса ұғымы тауардың бұрын белгіленген бағасы немесе бір нәрсенің төлемінің нормасы. Экология саласында таксалық әдіс – шығындарды есептейтін жалғыз ықтимал нұсқа. Бұл жерде такса заңсыз алынған өнімнің сол немесе басқа да бір түрінің әрбір данасы үшін өтем мөлшерін нақты айқындап береді. Бұл сомаға заңсыз алынған немесе табиғи объектіні жоюға байланысты: алынбаған өнімнің (ағашты, жүнді, етті және т.б.), табиғи объектіні жақсарту үшін салынған салымдардың жұмсалмаған шығындары, объектінің бұрынғы жай-күйін қалпына келтіруге жұмсалатын шығындардан туындаған кері салдардың бәрінің құны кіреді.

ҚР Үкіметінің 04.09.2001 жылғы Қаулысымен жануарлар дүниесін қорғау, пайдалану және молықтыру туралы заңнаманы бұзғаны, келтірілген залалдың орнын толтырудың, әр түрі үшін такса бойынша есептелетін (бір килограмм үшін) мөлшері айлық есеп көрсеткішімен белгіленді.

Таксалар – бұл мүліктік-құқықтық санкциялар, оның негізгі қызметі – табиғи ресурстарды құқыққа қайшы пайдаланумен келтірілген зиянды өтеуде. Такса көлемі келтірілген зиянға байланысты. Такса алдын ала есептеліп және ақшалай сома түрінде қабылданған шығын көлемі. Такса құрамына мынадай құрамалар кіреді: табиғи объектілерді қайта жаңғыртуға кеткен шығындар.

Таксалық жауаптылық белгіленген сотқа дейінгі әрекеттерді жасауды жалғастырады: құқық бұзушылар хаттама немесе типтік актілер толтыру, зиянды өтеу туралы талап қою, ал ол ерікті орындаудан бас тартқан кезде мемлекеттік органдармен мәжбүрлі түрде қамтамасыз етіледі. Зиянды өтеу талабына қоршаған ортаны қорғау саласындағы арнайы органдар ғана қоюға құқығы бар. Шығынның сомасы мемлекет пайдасына алынады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы заңсыз кесуге базалық ставкалар екі есе ұлғайтылады.

Жалпы, азаматтық-құқықтық жауаптылық бірінші кезеңде зиянды заттай өтеу және болмаған жағдайда ақшалай өтеуді қарастырады.

Мұндай жауаптылық түрі – құқық бұзушыға қоршаған ортаға және де нақты табиғат пайдаланушыға келтірген залалды өтеу міндеттілігінде көрінеді. Азаматтық заңдарға сәйкес жеке тұлғаға немесе ұйымның мүлкіне келтірілген зиянды залал келтірген тұлғалар толық көлемде өтейді. Кәсіпорын еңбек міндеттерін орындау кезінде жұмыскерлердің кінәсімен келтірілген зиянды өтеуге міндетті. Жауапты тұлға зиянды заттай өтейді немесе шығындарды толығымен өтеу арқылы орнын толтыруы керек.

Азаматтық-құқықтық жауаптылық бірінші кезеңде зиянды заттай өтеу және болмаған жағдайда ақшалай өтеуді қарастырады.

Мұндай жауаптылық түрі – бұзушыға қоршаған ортаға және де нақты табиғат пайдаланушыға келтірген залалды өтеу міндеттілігінде көрінеді. Азаматтық заңдарға сәйкес жеке тұлғаға немесе ұйымның мүлкіне келтірілген зиян залал келтірген тұлғалармен толық көлемде өтелуге жатады. Кәсіпорын еңбек міндеттерін орындау кезінде жұмыскерлердің кінәсімен келтірілген зиянды өтеуге міндетті. Зиянды жауапты тұлға оны заттай өтеуге немесе шығындарды толығымен өтеу арқылы орнын толтыруы керек.

Қоршаған ортаға жоғары дәрежелі қауіп төндіруге байланысты жұмыс жүргізетін кәсіпорын, мекеме, ұйымдар зиян келтіргенде, залал толық көлемде алынады.

Экологиялық құқық бұзушылық үшін тәртіптік жауапкершілік. Экология заңдарын бұзғаны үшін жауапкершіліктің келесі түрі – тәртіптік жауапкершілік, экологиялық құқықтық тәртіпті бұзатын абайсызда жасалатын, тәртіптік жауапкершілік көзделетін әрекет немесе әрекетсіздік нәтижесінде пайда болады.

Тәртіптік жауапкершілік – қызмет бабы қатынастары саласында қолданылады. Тәртіптік жауаптылық – еңбек заңдары белгілеген жаза, ол тәртіптік құқық бұзушылық жасағаны үшін салынады. Тәртіптік жауаптылыққа тартудың тікелей негізі – экологиялық және табиғи ресурстық заң нормаларын бұзу нәтижесі болған, лауазымды тұлғаның өзінің еңбек міндеттерін орындамауы немесе тиісінше орындамауы. Еңбек заңдарына сәйкес, тәртіптік жауапкершілікке бағыну тәртібі бойынша тартылады, яғни оны бастық егер де тікелей бұзақылық үстінде ұстайтын болса, өзінің жұмысшысына жүктейді.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 64-бабына сәйкес, кінәлі адамдарға тәртіптік жауаптылықтың келесі түрлері қолданылады:

1) ескерту;

2) сөгіс;

3) қатаң сөгіс;

4) Кодексте белгіленген жағдайларда еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзу түріндегі тәртіптік жаза қолданылады.

Заңмен және заңды тұлғалардың тәртіп жөніндегі жарғыларымен тәртіптік жауаптылықтың басқа да түрлері көзделуі мүмкін. Сонымен қатар құқық бұзушыларға белгіленген тәртіпте шағымдануға құқық берілген. Экологиялық пайдалану саласында тәртіптік жауапкершілік, жұмыскердің өзінің еңбек міндеттемелерін орындау барысында жасаған экологиялық талаптарды бұзғаны үшін туады (егер бұл талаптарды орындау оның еңбек шартымен немесе әкімшіліктің уақытша тапсыруы бойынша жүктелген болса).

Тәртіптік жауаптылықтың объектісі екіжақты еңбек тәртібінің ережелері және қоршаған орта.

Экологиялық тәртіптерді бұзған адам тәртіптік жауаптылыққа, оның әрекеттерінің нәтижесіз-ақ тартылады.

Тәртіптік теріс қылық көрсеткен, экологиялық құқық бұзушылықты жасаған жұмыскер, қызметкер немесе лауазымды адам тәртіптік жауаптылықтың субъектісі болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы арнайы органдардың, жерді, суларды, жер қойнауын, ормандарды қорғау жөніндегі мемлекеттік инстанциялар жұмыскерлерінің тәртіптік жауаптылығы арнайы заңдармен реттеледі.

Тәртіптік жауапкершіліктің басқа жауапкершіліктерден ерекшелігі төмендегідей:

- Тәртіптік жауапкершілік тек жеке тұлғаларға қатысты қолданылады;
- Тәртіптік жауапкершілік өзге заңды жауапкершілік түрлерімен қатар қолданылады;
- Тәртіптік жауапкершілік жұмыскердің жұмыс уақыты кезінде жасалған теріс қылығы үшін қолданылады. Яғни, жұмыскердің жұмыстан тыс уақытта немесе демалыс уақытында жасаған теріс қылықтары үшін өзге жауапкершілік түрлері қолданылады;
- Субъектісі тек қана жұмыс істеп жүрген жұмысшы;
- Тәртіптік жауапкершілікте жұмыс істеп жүрген уақытында жауапкершілік заңдарын бұзғаны үшін қолданылады;
- Тәртіптік жауапкершілік ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс және жұмыстан шығару сияқты жазалау шараларын қолданумен ерекшеленеді;
- Тәртіптік жауапкершілікке тарту – Қазақстан Республикасының қолданыстағы Еңбек кодексімен және белгілі бір ұйымның жарғысына сәйкес жасалған ішкі тәртіп ережелерімен реттеледі.

Экологиялық зиянның түсінігі мен түрлері. Табиғи ресурстарға келтірілген зиянды өтеудің тәртібі.

Соңғы жылдар ішінде табиғат ресурстарын пайдаланудың артуына байланысты адамзаттың табиғатқа тигізетін әсері өте күшейді. Адамзат өндірістік қызмет процесіне барған сайын табиғатты елеулі өзгерістерге ұшыратушы, табиғаттағы геологиялық жүйенің зат алмасуының тепе-теңдік құрылымын бұзушы қуатты фактор ретінде көрінеді.

Қазіргі кездегі қоғамның дамуы айналадағы қоршаған ортаны пайдаланумен тікелей байланысты, яғни адамзат тіршілігіне қажетінің барлығын табиғаттан алады. Бұл жағынан алғанда табиғат – табиғи қажеттілікті қамтамасыз ететін таңғажайып құбылыс. Ғылым мен техниканың жетілуі, өндірістің қарқындап дамуы, жерасты қазба байлықтарын кеңінен пайдалану, транспорт түрлерінің көбеюі қоршаған ортаны түрлі химиялық қосылыстармен ластауда. Мұндай химиялық қосылыстардың көбінің токсиндік және канцерогендік қасиеттері биосфералық тепе-теңдіктің бұзылуына, климаттың өзгеруіне, ауыл шаруашылығы өнімдер өнімділігінің төмендеуіне және халықтың денсаулығының нашарлауына әсерін тигізеді. Токсиндік және канцерогендік қосылыстар клетка құрамына еніп, ДНК молекуласына әсер етеді, хромосомаларын бұзып, нәтижесінде ағзалардың тіршілік ету қабілеттігін төмендетеді.

Нәтижесінде, елімізде қазіргі таңда терең және тұрақты теріс өзгерістерімен сипатталатын қолайсыз экологиялық жағдай туып отыр. Ресурстарды өндіру және пайдалану барысында қоршаған ортаға жүктелген ауыртпашылықтар ұлғая түсті. Оның себебін көптеген факторлардан іздеуге болады, табиғи ресурстарды ретсіз, тиімсіз пайдалану және өзге де жағдайлар.

Қазақстан территориясының өте үлкен бөлігі әртүрлі факторлардың әсерінен кешенді ластанған. Мысалы, ауаның, судың, жердің әртүрлі өндірістік зиянды қалдықтармен, улы газдармен және тағы басқа да факторлармен ластануы. Оған полигондарды, сынақ алаңдарын, «Байқоңыр» ғарыш кешенін, ірі тау-кен өндірістерін, Балқаш, Арал, Каспий суларындағы экологиялық апаттарды, мыңдаған өндірістік кәсіпорын, зауыттар мен фабрикаларды қосатын болсақ, Қазақстан территориясының апат алаңы екенін байқауға болады. Сәйкесінше, қазіргі таңда елдегі экологиялық жағдаяттың нашарлауы алаңдаушылық туғызады. Экологиялық мәселелер адамзат үшін маңыздылығымен-ақ елеусіз алдыңғы шепке шықты.

Жалпы, қоршаған табиғи орта – адамның өміріне, тіршілік ету жағдайына және денсаулығына әсер ететін табиғи компоненттердің жиынтығы. Қоршаған табиғи ортаның компоненттеріне атмосфералық ауа, сулар, топырақ, жер асты байлықтары, жануарлар және өсімдіктер әлемі жатады. Қоршаған ортаны ластау – адамның шаруашылық қызметінің нәтижесінде, қатты, сұйық және газ тәріздес қалдықтарды табиғи ортаға: атмосфераға, гидросфераға, топыраққа шығару; қоршаған ортада қажет емес физикалық факторлардың: шудың, жылудың, сәуле шығаратын радиацияның, ультратыңысты толқындардың, тербелістердің пайда болуы нәтижесінде қоршаған ортаның физикалық-химиялық қасиеттерінің өзгеруі.

80-жылдардың басында «экологиялық құқық бұзушылық» және «экологиялық зиян» ұғымдарының теориялық маңызына танымал ғалым С.Б. Байсалов ден қойған. Қазақстандық құқықтық әдебиеттерде

экологиялық құқық бұзушылықтар үшін заңдық жауапкершілік мәселелері туралы жекелеген зерттеулер орын ала бастады және экологиялық зиянды өтеудің кейбір аспектілері де көрініс тапты.

Экологиялық құқық бұзушылықтардан келген зиян ұғымын қарастырғанда құқық бұзушылық бағытталған объекті ұғымы да қарастырылады, себебі құқық бұзушылық объектісіне құқыққа қарсы әрекет жасау нәтижесінде зиян келтіріледі.

Заң әдебиеттерінде зиянсыз құқық бұзушылықтың болмайтындығы туралы өте орынды айтылған, қол сұғылатын объект қоғамдық қатынастар болып табылатындықтан, барлық құқық бұзушылықтар қандай да бір мөлшерде зиян алып келеді. Кейбір жағдайда экологиялық құқық бұзушылықтың объектісі деп материалдық және материалдық емес құндылықтар, нақтырақ айтсақ, табиғи объектілер, заңмен ластанудан, жұтандану мен бұзылудан қорғалатын қоршаған орта, сонымен қатар адам денсаулығы мен қоршаған орта сапасына тәуелді материалдық байлықтары танылады.

Заң әдебиеттерінде осы тұрғыда әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Б.Ерофеев «экологиялық құқық бұзушылық объектісін адам мен қоғамның тіршілік ету ортасымен өзара байланысты тиімді өмір сүруі үшін жағдайларды қамтамасыз ету тұрғысынан алғандағы қоғамдық қатынастар» деп қарастырады. Қысқаша айтатын болсақ, қолайлы қоршаған ортаға қатысты қатынастар.

С.Д. Бекишеваның тұжырымы бойынша, қоршаған ортаның сапасы мен жай-күйін қамтамасыз етуге және сақтауға байланысты қоғамдық қатынастар экологиялық құқық бұзушылықтың объектісі болып табылады. М.М. Бринчук «экологиялық құқық бұзушылық объектісі деп – құқық нормаларымен қорғалатын және реттелетін жалпы алғандағы қоршаған орта мен оның жекелеген компоненттеріне қатысты қоғамдық қатынастар» деп есептейді. Осы экологиялық құқық бұзушылықтың мазмұнына кіретіндер: табиғи ресурстарға меншіктік қатынастар; табиғат пайдалану бойынша қатынастар; қоршаған ортаны зиянды әсерлерден қорғау; адам мен азаматтың заңды мүдделері мен экологиялық құқықтарын қорғау.

Бақылау сұрақтары:

1. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін құқықтық жауапкершіліктің жалпы сипаттамасы.
2. Экологиялық құқық бұзушылықтың түсінігі мен құрылымы.
3. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін құқықтық жауапкершіліктің түрлері.
4. Экологиялық қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік.
5. Экологиялық құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершілік.
6. Экологиялық құқық бұзушылық үшін тәртіптік жауапкершілік.
7. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің түсінігі және түрлері.
8. Экологиялық зиянның түсінігі мен түрлері.
9. Табиғи ресурстарға келтірілген зиянды өтеудің тәртібі.
10. Экологиялық заңдарды бұзғаны үшін басқа экологиялық жауапкершіліктің түрлері.
11. Табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау туралы дауларды қарау және шешу тәртібі.

Қолдануға ұсынылған әдебиеттер:

- 1) Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚРЗ.
- 2) Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ.
- 3) Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.

Тақырып 10. Жердің экологиялық-құқықтық режимі және оларды қорғау

Сабактың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде жер қатыссынастарын мемлекеттік құқықтық реттеу туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Жер ресурстарының жалпы сипаттамасы. Жер қорының түсінігі және оның жекелеген санаттарының құқықтық режимі. Жерді қорғаудың мақсаттары мен міндеттері. Жерді сақтап қояудың құқықтық негіздері. Жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау. Жерге орналастыру – жерді қорғауда алдын алу шарасы ретінде. Мемлекеттік жер кадастрының жерді қорғаудағы ролі. Жер мониторингін жүргізуді құқықтық реттеу. Жерді пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар.

Жер ресурстарының жалпы сипаттамасы. Жер – Қазақстан Республикасының егемендігі белгіленетін шектегі аумақтық кеңістік, табиғи ресурс, жалпыға ортақ өндіріс құралы және кез келген еңбек процесінің аумақтық негізі.

Жер өзін басқа табиғи объектілерден айыратын ерекшеліктерге ие болып табылады:

1. Құнарлылығы. Ол табиғи және қолдан жасалған құнарлық болып бөлінеді. Табиғи құнарлылық дегеніміз – адамға керекті өсімдіктерге, мал шаруашылығына керекті жағдай туғызу. Қолдан жасалған құнарлылық – жер шаруашылық айналымына енгізілгеннен кейін, оның құнарлылығы тыңайтқыштар пайдалану, техникалық құралдарды пайдалану арқылы іске асырылады.

2. Жер – «Мәңгілік өндіріс құралы». Егер жерді пайдалану дұрыс ұйымдастырылса, оның құнарлылығы жоғалмайды. Басқа өндіріс құралынан айырмашылығы сол.

3. Айрықша қажеттілігі. Жерді басқа табиғи нысандармен немесе құралдармен толықтыра алмайсын.

4. Мекен-жайының тұрақтылығы. Басқа өндіріс құралдарына қарағанда жер бір жерден қозғалмайды, содан соң оны жылжымайтын мүлікке жатқызады.

5. Кеңістіктегі шектеулер. Жердің санын және шаршысын көбейту мүмкін емес.

Жер экологиялық, экономикалық және сауықтыратын маңызды қызметтер атқарады. Жердің экологиялық қызметі төмендегідей:

Климат қалыптастыру қызметі, өйткені жер күн қуатын бөлу үрдісіне қатысады.

Термо реттегіш қызметі Атмосфераға көтерілген топырақ шаңы ауадағы ашықтықты бәсіндетіп, күн қуатын азайтады.

Химиялық элементтердің айналуын қамтитын қызметі. Топырақтың ішінде органикалық заттар бейорганикалыққа қайта өңделеді.

Ландшафт жасау қызметі, яғни су мен жердің әсерінен топырақ ауыса келе микрорельефін ауыстырады, шұңқырларды көмеді.

Орта қалыптастырушы. Жер өсімдіктер мен жануарлар мекендейтін орта болып саналады.

Экономикалық қызметін қарастырайық. Жер – негізгі ауыл және орман шаруашылығы құралы болып табылады. Жерде мекен-жайлар өндіріс орындары орналасады.

Жерлер эстетикалық қызмет те атқарады. Қазбалардың кейбір телімі табиғи, тарихи және мәдени ескерткіш болып саналады. Олар рухани, тәрбиелік және ғылыми құндылықтарға ие.

Қазақстан Республикасының жер қоры нысаналы мақсатына сәйкес мынадай санаттарға бөлінеді:

- 1) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер;
- 2) елді мекендердің (қалалардың, кенттер мен ауылдық елді мекендердің) жері;
- 3) өнеркәсіп, көлік, байланыс, ғарыш қызметі, қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік мұқтажына арналған жер және ауыл шаруашылығына арналмаған өзге де жер;
- 4) ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жері, сауықтыру мақсатындағы, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жер;
- 5) орман қорының жері;
- 6) су қорының жері;
- 7) босалқы жер.

Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес, жерді қорғау дегеніміз – қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде жерді қорғауға, жерді ұтымды пайдалануға, жерді орман және ауыл шаруашылығы айналымынан негізсіз алып қоюды болдырмауға, сондай-ақ топырақтың құнарлылығын қалпына келтіруге бағытталған құқықтық, ұйымдық, экономикалық, техникалық және басқа да іс-шаралар жүйесін қамтиды. Жер қатынастарын мемлекеттік реттеудің бұл қызметі жерді қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде қарастырып отыр.

Жерді қорғау мақсаттары болып:

- 1) өндірістің экологиялық қауіпсіз технологияларын ынталандыру және орман мелиорациялық, мелиорациялық және басқа да іс-шараларды жүргізу арқылы жердің тозуы мен бүлінуін, шаруашылық қызметтің басқа да қолайсыз зардаптарын болдырмау;
- 2) тозған немесе бүлінген жерді жақсарту мен қалпына келтіруді қамтамасыз ету;
- 3) жерді оңтайлы пайдаланудың экологиялық нормативтерін тәжірибеге енгізу табылады.

Қоршаған орта сапасының нормативтері дегеніміз – қоршаған ортаның және табиғи ресурстардың адам өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы жай-күйін сипаттайтын көрсеткіштер.

Қоршаған орта сапасының нормативтеріне:

1) қоршаған орта жай-күйінің химиялық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген нормативтер, оның ішінде радиоактивті заттарды қоса алғанда, жол беруге болатын шекті шоғырлану, химиялық заттардың шамалап алынған қауіпсіз деңгейлерінің нормативтері;

2) қоршаған орта жай-күйінің физикалық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген, оның ішінде шудың, тербелістің, магнит өрістерінің, радиоактивтіліктің, жылудың және өзге де физикалық әсерлердің жол беруге болатын шекті деңгейлерінің нормативтері;

3) қоршаған орта жай-күйінің биологиялық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген, оның ішінде қоршаған орта сапасының индикаторлары ретінде пайдаланылатын өсімдіктердің, жануарлардың және басқа да организмдердің түрлері мен топтарының нормативтері, сондай-ақ санитарлық-эпидемиологиялық ережелермен және нормалармен, гигиеналық нормативтермен регламенттелетін, микроорганизмдердің жол беруге болатын шекті шоғырлану нормативтері:

- топырақ бонитеті, қарашіріндінің құрамы, топырақтың су және жел эрозиясына ұшырау, олардың батпақтану, сортаңдану, тұздану көрсеткіштері және жер топырағының басқа да сипаттамалары;
- аумақтың ормандылығы және онда орман өсіру, орманның қоқыстануы, ормандардың санитарлық жай-күйі, орман қорының жекелеген учаскелерінің басқа да сандық және сапалық көрсеткіштері;
- ауызсуға және өзге де мақсаттарға пайдаланылатын су сапасының нормативтері;
- табиғи ресурстар жай-күйінің Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де нормативтері;

4) қоршаған орта сапасының Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де нормативтері жатады.

Жерді пайдалану кезінде экологиялық нормативтерді орындау талабы қарастырылған. Жер кодексінде жерді қорғауға қатысты бір норматив бар ол: «Топырақта зиянды заттарға жол беруге болатын шекті шоғырлану нормативтері» деп аталады. Топырақты ластайтын зиянды заттардың, зиянды микроорганизмдердің және басқа да биологиялық заттардың жол берілетін шектегі қоспаларының нормативтері топырақтың жай-күйін адам денсаулығы мен қоршаған ортаны қорғау мүдделеріне сай бағалау үшін белгіленеді.

Жер кодексіне сәйкес жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылар:

1) жерді құнарсызданудан және шөлейттенуден, су және жел эрозиясынан, селден, су басудан, батпақтанудан, қайталап сортаңданудан, құрғап кетуден, тапталудан, өндіріс пен тұтыну қалдықтарымен, химиялық, биологиялық, радиоактивті және басқа да зиянды заттармен ластанудан, басқа да бүліну процестерінен қорғауға;

2) ауыл шаруашылығы жерін карантиндік зиянкестер мен өсімдік ауруларын жұқтырудан, арамшөп, бұта мен шілік басып кетуден, жердің жай-күйі нашарлауының өзге де түрлерінен қорғауға;

3) бүлінген жерді жаңғыртуға, оның құнарлылығын және жердің басқа да пайдалы қасиеттерін қалпына келтіру мен оны шаруашылық айналымына уақытылы тартуға;

4) жердің бүлінуімен байланысты жұмыстар жүргізілген кезде топырақтың құнарлы қабатын сыдырып алуға, сақтауға және пайдалануға бағытталған іс-шаралар жүргізуге міндетті.

Жердің тозуын болдырмау, топырақтың құнарлылығын және ластанған аумақтарды қалпына келтіру мақсатында, сондай-ақ ауыл шаруашылығының тозған алқаптарының, химиялық, биологиялық, радиоактивті және басқа да зиянды заттардың жол берілетін шектегі қоспаларының және жол берілетін шектегі әсер деңгейінің белгіленген нормативтерінен артық ластанған, өндіріс және тұтыну қалдықтарымен, ақаба сулармен ластанған жердің, сондай-ақ карантиндік зиянкестер мен өсімдік аурулары жұққан жердің топырақ құнарлылығын қалпына келтіру мүмкін болмаған жағдайларда Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейтін тәртіппен жерді сақтап қою көзделеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Жер ресурстарының жалпы сипаттамасы.
2. Жер қорының түсінігі және оның жекелеген санаттарының құқықтық режимі.
3. Жерді қорғаудың мақсаттары мен міндеттері.
4. Жерді сақтап қояудың құқықтық негіздері.
5. Жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау.
6. Жерге орналастыру – жерді қорғауда алдын алу шарасы ретінде.
7. Мемлекеттік жер кадастрының жерді қорғаудағы ролі.
8. Жер мониторингін жүргізуді құқықтық реттеу.
9. Жерді пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар.

Қолдануға ұсынылған әдебиеттер:

- 1) Еркінбаева Л.Қ., Айгаринова Г.Т. Қазақстан Республикасының Жер құқығы: Оқу құралы. – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – 312 бет.
- 2) Қазақстан Республикасының Жер кодексі 20 маусым 2003 жыл.

Тақырып 11. Жер қойнауының экологиялық-құқықтық режимі және оларды қорғау

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде жер қойнауының экологиялық-құқықтық режимі туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Жер қойнауының, пайдалы қазбалардың құқықтық жағдайының түсінігі мен жалпы сипаттамасы. Кен орындары және олардың сыныпталуы. Жер қойнауын пайдалану құқығының режимдері. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар. Жер қойнауын пайдаланушылардың арнаулы төлемдері мен салықтары. Жер қойнауын қорғау. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу үшін шектелген аумақтардың құқықтық режимі. Жер қойнауын ұтымды әрі кешенді пайдалану мен жер қойнауын қорғау саласындағы талаптар.

Қазақстан Республикасының [Конституциясына](#) сәйкес жер қойнауы мен оның құрамындағы пайдалы қазбалар мемлекет меншігінде болады.

Жер қойнауы – топырақ қабатынан төмен, ал ол болмаған кезде жер бетінен төмен орналасқан жер қыртысының бөлігі, су айдындары мен ағын сулардың түбі жер қойнауы деп танылады.

Жер қойнауының ресурстары:

- 1) пайдалы қазбалар;
- 2) техногендік минералдық түзілімдер;

3) жер қойнауының кеңістігі.

Пайдалы қазбалар – Химиялық құрамы мен физикалық қасиеттері оларды материалдық өндіріс саласында және тікелей немесе қайта өңделгеннен кейін тұтыну саласында пайдалануға мүмкіндік беретін, пайдалы құрауыштары бар табиғи минералдық түзілімдер мен органикалық заттар пайдалы қазбалар болып танылады. Өзінің экономикалық маңызы бойынша және жер қойнауын пайдаланудың тиісті шарттарын белгілеу мақсатында пайдалы қазбалар мынадай топтарға бөлінеді:

1) жерасты сулары;

2) көмірсутекті пайдалы қазбалар (көмірсутектер). Мұнай, шикі газ және табиғи битум көмірсутектер деп танылады

3) пайдалы қатты қазбалар. Жер қойнауында немесе жер бетінде қатты күйде болатын табиғи минералдық түзілімдер, органикалық заттар мен олардың қоспалары пайдалы қатты қазбалар деп танылады. Пайдалы қатты қазбалар кендік және кендік емес болып бөлінеді. Саф металдар, қара, түсті, сирек, радиоактивті металдардың және сирек кездесетін жер элементтерінің кендері кендік пайдалы қатты қазбалар деп танылады. Қалған пайдалы қатты қазбалар кендік емес деп танылады.

Техногендік минералдық түзілімдер, техногендік минералдық түзілімдерге арналған құқықтар. Тау-кен өндіру, тау-кен қайта өңдеу және энергетикалық өндірістердің пайдалы құрауыштары және (немесе) пайдалы қазбалары бар қалдықтарының шоғыры техногендік минералдық түзілімдер деп танылады. Тау-кен өндірістерінің техногендік минералдық түзілімдеріне жер қойнауынан айырып алу процесінде тау-кен жыныстарынан пайдалы қатты қазбаларды бөліп алу нәтижесінде түзілетін пайдалы қатты қазбаларды өндірудің қалдықтары (аршылым, қоршауыш жыныс, шаңдар, кенеусіз (кондициялы емес) кен) жатады. Тау-кен қайта өңдеу өндірістерінің техногендік минералдық түзілімдеріне кен байыту өндірістері (байыту қалдықтары мен шламдары) және (немесе) химиялық-металлургиялық өндірістер қызметі (шлактар, кектер, клинкерлер және металлургиялық қайта жасау қалдықтарының басқа да осыған ұқсас түрлері) нәтижесінде түзілетін қайта өңдеу қалдықтары жатады.

Жер қойнауы кеңістігі. Геотехникалық, геологиялық, экономикалық және экологиялық факторларды ескере отырып, өндірістік, ғылыми немесе өзге де қызмет объектілерін орналастыруға арналған орта ретінде пайдаланылуы мүмкін жер қойнауының үш өлшемдік кеңістіктегі қасиеті жер қойнауы кеңістігі болып табылады.

Кен орындары және олардың сыныпталуы

Кен орны дегеніміз – өзінің сандық, сапалық және тау-кен техникалық сипаттамалары бойынша оң экономикалық әсері бар өнеркәсіптік әзірleme үшін жарамды болуы мүмкін пайдалы қазбаның (пайдалы қазбалардың) табиғи немесе техногендік шоғыры болып табылады.

Жер қойнауын пайдалану құқығы дегеніміз – жер қойнауын кәсіпкерлік мақсатта бөліп берілген учаске шегінде белгілі бір мерзім ішінде өтеулі негізде пайдалану мүмкіндігін білдіреді. Жер қойнауын пайдалану құқығы мыналардың:

1) жер қойнауын пайдалануға арналған лицензияның;

2) жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттың негізінде туындайды.

Жер қойнауын пайдалану құқығының режимдері келесі түрлерге бөлінеді:

– Жер қойнауын пайдаланудың лицензиялық режимі.

– Жер қойнауын пайдаланудың келісімшарттық режимі

Жер қойнауын пайдалануға арналған лицензия – мемлекеттік орган беретін және оның иесіне көрсетілген жер қойнауы учаскесінің шегінде жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу мақсатында жер қойнауы учаскесін пайдалануға құқық беретін құжат болып табылады. Жер қойнауын пайдалануға арналған лицензия бір ғана жер қойнауы учаскесін пайдалану үшін беріледі.

Жер қойнауын пайдалануға арналған лицензияның түрлері. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялардың түрлері ескеріле отырып, жер қойнауын пайдалануға арналған мынадай лицензиялар беріледі:

1) жер қойнауын геологиялық зерттеуге арналған лицензия;

2) пайдалы қатты қазбаларды барлауға арналған лицензия;

3) пайдалы қатты қазбаларды өндіруге арналған лицензия;

4) кең таралған пайдалы қазбаларды өндіруге арналған лицензия;

5) жер қойнауы кеңістігін пайдалануға арналған лицензия;

6) кен іздеушілікке арналған лицензия.

Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарт мазмұны, жасалу, орындалу және тоқтатылу тәртібі Жер қойнауы кодексінде айқындалатын шарт болып табылады. Жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарт бойынша бір тарап (Қазақстан Республикасының атынан құзыретті орган) екінші тарапқа (жер қойнауын пайдаланушыға) белгілі бір мерзімге жер қойнауын пайдалану құқығын беруге міндеттеледі, ал жер қойнауын пайдаланушы келісімшарт талаптарына және Кодекске сәйкес өз есебінен және өзі тәуекел етіп жер қойнауын пайдалануды жүзеге асыруға міндеттеледі.

Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар – жер қойнауын мемлекеттік геологиялық зерттеуге, пайдалы қазбаларды барлауға және (немесе) өндіруге қатысты, оның ішінде жерасты суларын, емдік балшықты барлаумен және өндірумен, жер қойнауын сарқынды суларды ағызу үшін барлаумен байланысты, сондай-ақ барлаумен және (немесе) өндірумен байланысты емес, жерасты құрылыстарын салу

және (немесе) пайдалану жөніндегі жұмыстар болып табылады.

Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялардың түрлері

Жер қойнауын пайдалану құқығы мынадай операцияларды жүзеге асыру үшін беріледі:

- 1) жер қойнауын геологиялық зерттеу;
- 2) пайдалы қазбаларды барлау;
- 3) пайдалы қазбаларды өндіру;
- 4) жер қойнауы кеңістігін пайдалану;
- 5) кен іздеушілік.

Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) кодексіне сәйкес, Қазақстан Республикасының заңнамасында айқындалған тәртіппен жасалған жер қойнауын пайдалануға арналған келісімшарттардың шеңберінде жер қойнауын пайдалану бойынша операцияларды жүргізу кезінде жер қойнауын пайдаланушылар белгіленген барлық салықтарды және бюджетке төленетін төлемдерді төлейді. Жер қойнауын пайдаланушылардың арнаулы төлемдері мен салықтары:

- 1) қол қою бонусын;
- 2) тарихи шығындарды өтеу бойынша төлемді;
- 3) жер қойнауын пайдалануға баламалы салықты;
- 4) роялтиді;
- 5) Қазақстан Республикасының өнімді бөлу бойынша үлесін;
- 6) пайдалы қазбаларды өндіру салығын;
- 7) үстеме пайда салығын қамтиды.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Жер қойнауының, пайдалы қазбалардың құқықтық жағдайының түсінігі мен жалпы сипаттамасы.
- 2) Жер қойнауы мен басқа да пайдалы қазбаларды ұтымды пайдалануды және қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік-құқықтық механизм.
- 3) Қазақстан Республикасының мемлекеттік жер қойнауы қорының түсінігі мен құрамы және оның жеке бөліктерінің құқықтық режимі.
- 4) Жер қойнауына меншік құқығы және оны іске асыру нысандары.
- 5) Жер қойнауын пайдалану және оны қорғау саласындағы мемлекеттік басқару мен бақылау.
- 6) Жер қойнауын пайдалану құқығы және оның түрлері.
- 7) Пайдалы қазбаларды есепке алу, оларды жіктеу.
- 8) Пайдалы қазбалардың кен орындарының мемлекеттік кадастры.
- 9) Жер қойнауына, жер қойнауы пайдаланушыларға келтірілген зиянды өтеу.
- 10) Жер қойнауы туралы заңдарды бұзғаны үшін жауаптылық.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 02.01.2021 ж.
2. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.
3. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы.- Алматы, 2005.
4. Күлтелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.
5. Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының кодексі 2017 жылғы 27 желтоқсандағы №125-VI ҚРЗ

Тақырып 12. Судың экологиялық-құқықтық режимі және оларды қорғау . Таза суға құқық.

Орманның экологиялық-құқықтық режимі және оларды қорғау.

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде су және орман пайдалануды мемлекеттік құқықтық реттеу туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Судың құқықтық режимінің түсінігі мен жалпы сипаттамасы. Қазақстан Республикасының Су кодексі және суларды ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ететін басқа да заңдар. Қазақстан Республикасы су заңдарының мақсаттары мен міндеттері. Қазақстан Республикасы су қорының түсінігі мен құрамы және оның жеке бөліктерінің құқықтық режимі. Таза суға құқық. Қазақстан Республикасы орман қорының түсінігі мен құрамы және оның жеке бөліктерінің құқықтық режимі. Ормандардың құқықтық режимдерінің түсінігі және жалпы сипаттамасы. Ормандарды ұтымды пайдалануды және қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік құқықтық механизм.

Судың құқықтық режимінің түсінігі мен жалпы сипаттамасы. Қазақстан Республикасының Су кодексі және суларды ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ететін басқа да заңдар. Судың

зандық түсінігі жаратылыстану ғылымындағы судың түсінігінен ажыратылады. Жаратылыстану ғылымы бойынша су – бұл сұйық, қатты және газ күйінде кездесетін сутегі мен оттегінің химиялық қосылысы. Суды құқықтық мағынада айқындау үшін «сулар» терминін қолданамыз, Қазақстан Республикасының Су кодексіне сәйкес, сулар – су объектілерінде жинақталған барлық сулардың жиынтығы. Көріп тұрғанымыздай, «су» және «сулар» түсініктері арасында елеулі айырмашылық бар. Біріншісі – кеңістіксіз сипаттағы затты құраса, екіншісі – осы заттың жер беті құрлығы рельефі мен жер қойнауында орын алуы. Осы екі түсінікті салыстырамыз. ҚР территориясында орын алған су қорын үш бөлікке бөлуге болады:

Судың кеңістіктегі физикалық жағдайы мен жай-күйіне қарай құқықтық реттеуге келмегендіктен қорғауға жататын жеке табиғи объект бола алмайды. Мысалы, атмосфералық су буы, жер қойнауында еріген су, жануарлар мен өсімдіктер организміндегі су. Олар тек атмосфералық ауа, жер, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің құрамдас бөлігі ретінде қорғалады.

Жер үсті су айдындарын, жер асты көздерін, мұздықтарды және т.б. құрайтын сулар. Ол қоғамдық қатынастардың жеке объектісі бола алады.

Адам еңбегімен қоршаған ортадан бөліп алынған су, яғни түрлі қоймаларда, сыйымдылықтарда, сауыттардағы су құбыры желілерінде айналушы су.

Жоғарыда аталған категориялардан тек екіншісі ғана экологиялық құқық нормаларымен қорғауға жататын табиғи объект талаптарына сай келеді. Бірінші категория ешқандай құқықтық реттеуге келмейді, ал үшінші категория табиғи объект ерекшелігі сипатына сәйкес келмейді, яғни барлық қоршаған табиғи ортамен байланысы. Осыдан шығатыны, «су» түсінігі «сулар» түсінігінен әлдеқайда ауқымды болып табылады.

«Сулардың» құқықтық белгісі болып олардың ҚР су қорындағы есептілігі табылады. Қазақстан Республикасында тұщы су қоры шамамен 524 км³ құрайды. Оның ішінде көлдер – 190, мұздықтар – 80, өзендер – 101, су қоймалары – 95, жер асты сулары – 5,8. Қазақстандағы ең ірі су айдындары болып Каспий және Арал теңіздері, Балқаш көлі табылады. Шамамен 39 мың өзендер мен уақытша су ағындары, 48 мың көлдер есепке алынған. Ірі су ағындарына Ертіс, Іле, Сырдария, Тобыл, Орал, Торғай және Шу өзендері жатады. Су ресурстары әр аймақ бойынша түрлі орналасқан. Шығыс аймағында – 34,5%, солтүстік – 4,2, орталық – 2,6 %, оңтүстік-шығыс – 24,1%, оңтүстік – 21,2%, батыс – 13,4% [1].

Су қатынастарын реттейтін заңнама ҚР Конституциясына негізделеді және 2003ж. 9 шілдедегі ҚР Су кодексі және өзге де нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Олардың ішіндегі маңыздылары болып «Су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтері туралы» 2003 ж. 8 сәуірдегі ҚР заңы; «Суды бақылау мен есепке алудың нормативтік-техникалық, санитарлық-эпидемиологиялық және метрологиялық қамтамасыз ету талаптарын әзірлеу, келісу әрі бекіту ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 6 ақпандағы қаулысы; «Мемлекеттік су кадастрын енгізу ережесін бекіту туралы» ҚР Үкіметінің 2003 ж. 31 желтоқсандағы қаулысы; «Су объектілерінің мемлекеттік мониторингін, суларды мемлекеттік есепке алу және оларды пайдалануды енгізу ережесін бекіту туралы» ҚР Үкіметінің 2004 ж. 26 қаңтардағы қаулысы, т.б.

Су ресурстарын ұтымды пайдалану мен қорғаудың тиімділігі су қатынастарын құқықтық реттеуден көрініс табады.

Кеңестік кезеңдегі су қатынастары 1970 ж. 10 желтоқсандағы «КСРО және кеңестік республикалар су заңнамасының негіздері» КРСО Заңы және 1972 ж. 27 желтоқсандағы ҚазКСР Су кодексімен реттелген. Еліміз егемендік алғаннан кейін ҚР Жоғарғы кеңесі 1993 ж. 31 наурызда Қазақстан Республикасының Су кодексін қабылдады. Өткен кезеңде әрекет еткен ҚР Су кодексінің көптеген ережелері ескірген. 2025 ж. 9 сәуір Қазақстанда жаңа Су кодексі қабылданды. Қазақстан Республикасы су заңнамасының негізгі мақсаттары халықтың өмір сүру сапасын жақсарту және қоршаған ортаны сақтау үшін су пайдаланудың экологиялық қауіпсіз және экономикалық оңтайлы деңгейіне қол жеткізу және сол деңгейде ұстап тұру болып табылады.

2. Қазақстан Республикасы су заңнамасының негізгі міндеттері мыналар болып табылады:

1) бассейндік қағидат негізінде су қорын басқару және қорғау, сондай-ақ су ресурстарын интеграцияланған басқаруды дамыту;

2) су үнемдеудің жалпыұлттық саясатын қалыптастыру және дамыту;

3) су қатынастары объектілерінің құқықтық мәртебесін бекіту;

4) су қорын қорғау және пайдалану кезінде су қатынастары субъектілерінің құзыретін, құқықтарын, міндеттері мен жауапкершілігін бекіту;

5) су шаруашылығы құрылысжайлары мен гидротехникалық құрылысжайларды басқару, пайдалану және дамыту кезінде су қатынастары субъектілерінің құзыретін, құқықтарын, міндеттері мен жауапкершілігін бекіту;

6) су қорын қорғау және пайдалану саласында ғылымды дамыту және мемлекеттік басқаруға ғылыми негізделген тәсілді қолдануды қамтамасыз ету (жоспарлау, есепке алу, мониторингтеу, нормалау, сараптау);

7) су қатынастары субъектілерінің қызметін реттеу, су қорын қорғау және пайдалану саласында мемлекеттік бақылау мен қадағалауды, сондай-ақ қоғамдық бақылауды жүзеге асыру;

8) су қорын қорғау және пайдалану саласында сұранысты басқарудың экономикалық тетіктерін бекіту;

9) су қорын қорғауды қамтамасыз ету;

10) елді мекендерде сумен жабдықтау және су бұру саласындағы қызметті реттеу, технологиялық тиімділікті арттыру, тазартылған сарқынды суларды пайдалану есебінен су үнемдеуді қамтамасыз ету;

11) суды үнемдеу технологияларын және цифрлық технологияларды ендіре отырып, ирригация мен дренажды дамыту;

12) Қазақстан Республикасы экономикасының су секторын климаттың өзгеруіне бейімдеу;

13) трансшекаралық су объектілерін қорғау және пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың негіздерін бекіту.

Қазақстан Республикасы орман қорының түсінігі мен құрамы және оның жеке бөліктерінің құқықтық режимі. Қазақстан Республикасының ормандары табиғатты қорғау және ортаны қалыптастыру қызметі және өзінің биологиялық әртүрлілігі бойынша ерекше. Солтүстік өңірде қайың ормандары орналасқан. Қайың орманды даласының оңтүстігіне қарай, әртүрлі ағаштардан құралған дала орман алқаптары орналасқан. Дала орман алқаптарының негізгі түрі – әртүрлі топырақ-гидрологиялық жағдайларда өсетін қарағай, ал жапырақтылардан – қайың және теректер. Дала орман алқаптары бұталы өсімдіктерге де бай.

Дала орман алқаптарының екінші тобы – қарағай ормандары. Олар Көкшетау және Ақмола облыстарында басталып, Қарағанды облысының солтүстік-батыс аймағы (Қарқаралы алабы) және Павлодар облысының оңтүстік-батысы (Баянауыл алабы) және Шығыс Қазақстан облысымен (Қалбы жотасы) аяқталады.

Дала зонасында интрозоналық ормандар кездеседі, олар Орал, Есіл, Тобыл, Ертіс өзендері және олардың салаларының бойында орналасқан. Интрозоналық деп айтылуының себебі, әртүрлі орман зоналарында орналасқан. Есіл өзенінің солтүстік жағы орманды дала зонасында орналасқан, ал оңтүстігі – дала зонасында; Орал өзенінің оңтүстік жағы – шөл далада, ал солтүстік жағы – дала зонасында орналасқан. Өзен жағалауындағы ағаш-бұта өсімдіктері тоғайлы ормандар деп аталады. Тоғайлар жер асты сулардың жақын орналасуы, еріген сулардың басып кетуі, дымқыл ауа райымен сипатталады.

Шығыс пен оңтүстік-шығыста таулы ормандар теңіз деңгейінен 600-ден 1900 метрге дейін биіктікте орналасқан. Бұл жердегі орманның негізгі түрлері – қылқан жапырақтылар (майқарағай, балқарағай, шырша және сібір балқарағайы), олар көбіне тау баурайының жоғарғы және орта жағында орналасқан, ал жапырақтылар – тау баурайының етегінде орналасқан қайың және майқарағай ормандары кең таралған, кейбір өзендердің жағалауында шырша және шырша-қарағайлы ормандар өседі. Жапырақты ормандар сонымен қатар таулы өзендердің бастаулары жағалауында орналасқан. Таулардың басында сібір балқарағайы кездеседі.

Қазақстанның оңтүстік-батыс аймағындағы құмды және сазды шөл далаларда қара және ақ сексеуіл – шөл дала ормандары, құмды акация және қандыма таралған. Сексеуілдер көп ауданды алып жатыр. Қара сексеуіл – Бетпақ даланың батыс аймағында, Сарысу өзенінің орта ағысында, Іле өзенінің төменгі ағысының оң жағалауында, Шу және Мойынқұм өзендердің арасында өседі. Ақ сексеуілдер – Қарақұм, Мойынқұм және Балқашта өседі.

Осы аталғандардың барлығына қарамастан Қазақстан орманы аз ел болып саналады, Қазақстанның орман қорының ауданы 4,5% алып жатыр.

Қазақстан Республикасының Орман кодексіне сәйкес, орман дегеніміз – ағаш пен бұта өсімдіктерінің және тірі табиғаттың басқа да компоненттерінің жиынтығы негізінде белгілі бір аумақта қалыптасатын, қоршаған ортамен өзара байланыстағы және маңызды экологиялық, экономикалық және әлеуметтік мәні бар табиғи кешен. Анықтамадан орман белгілерін ажыратып қарастырайық:

- биологиялық белгі – бұтақтық, теректік және шөптік өсімдіктердің жиынтығы;
- құқықтық белгісі – заңда белгіленген тәртіппен бөлінген, орман қоры жерлеріндегі өсінділер;
- экологиялық белгісі – қоршаған ортаның жағдайына әсер етеді.

Орман қоршаған ортаның ажырамас бөлігі және адам өмірінің экологиялық кешені ретінде ерекшеленеді.

Қазіргі уақытта (кезенде) ормандардың экологиялық жағдайы бірінші орында тұр. Олар маңызды экологиялық функцияларды атқарады

Өмір беру қызметі. Ормандар тірі ағзалардың өмір сүруіне себебін тигізеді немесе тірі ағзалардың өмір сүру шарты, өйткені олар атмосфераға оттегі беру көзі болып табылады. Жер атмосферасын оттегімен қаматасыз ете отырып, тірі организмдердің өмір сүруіне қажетті ауа бассейнін тазалайды.

Орта қалыптастырушы қызметі. Өсімдіктер, құстар, жануарлар дүниесі мен адамдардың өсіп-өнуіне қажетті микроклиматты қалыптастырады. Ормандар жабайы аңдар мекені қызметін атқарады.

Климат реттейтін қызметі. Орман климатты ылғандандырады, температураның қатты құбылыстарын әлсіздендіреді, суық және ыстық желдерден қорғайды.

Су қорғағыш (су сақтағыш). Су қорғау функциясын атқарады. Ормандағы топырақ ашық жердегі топыраққа қарағанда қатты қатпайды. Ылғалды жақсы сіңіреді, сол себепті жауын сулары жақсы сіңіріліп, өзендер толастап отырады. Өзендердің қасында орман кесу жұмыстарының жүргізілуінен, көктемде өзенде су тасқыны, ал жазда судың саяздануы байқалады.

Топырақ қорғағыш қызметі. Орман ерінді және жауын суларын сіңіру арқасында желдің күшін бәсеңдетіп, топырақтың кеуіп немесе шойылып кетуінен қорғайды.

Ормандардың сауықтыру қызметі – олардың ауаны тазалап отыруында. Орманда дем алу – адамның жүйке ауруларын емдейді.

Ормандар эстетикалық қызмет те атқарады, адамның бойында әсемдікке құштарлық сезімін оятады, ақын-жазушыларды, суретшілерді желпіндіреді.

ҚР Орман заңдары – ҚР Конституциясына негізделіп, 2003 жыл 9 шілдеде қабылданған Орман кодексінен және ҚР өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады. Орман кодексі орман қорын пайдалану, иелену, билік етуге байланысты қатынастарды реттейді, сонымен қатар орман қорының экологиялық және ресурстық дамуының, қорғалуының құқықтық негіздерін белгілейді. ҚР Орман кодексі орман заңдылығының бағытын анықтайды, оның мақсаты – орман табиғи объектісіне жағымды әсер ету.

Бірінші бағыт – ормандарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету. Табиғи ресурсты экономды пайдалану – оны қолдануды азайтады және жойылып кетуіне жол бермейді. Сол мақсатта орман заңдылығында кеспе ағаш аймағын бөлуге, қорғауға байланысты ормандарды санаттарға бөлу және т.б. нормалар қарастырылған.

Екінші бағыт – ормандарды күзету мен қорғауды қамтамасыз ету. Ормандар өрттен және заңсыз кесуден күзетіледі, зиянкестер мен аурулардан қорғалады. Осы мақсатта орман заңдылығында орман пайдаланушылардың ормандарды өрттен күзету, зиянкестер мен аурулардан қорғау міндеттері, орман заңдылығын бұзғаны үшін жауапкершілік көзделген.

Үшінші бағыт – ормандардың экологиялық және ресурстық потенциалын көтеру. Орман заңдылығы орманды қалпына келтіру және орман өсіру мақсатын көздейді, орман өнімділігін жоғарылатуға негізгі талаптар қояды, орман пайдаланушыларға міндеттер жүктейді және ормандардың экологиялық және ресурстық потенциалын көтеруге байланысты басқа нормаларды бекітеді.

Қазақстан Республикасының орман заңдары:

1) ормандардың климатты реттейтін, орта түзетін, егіс-топырақ қорғау, су сақтау және санитарлық-гигиеналық функцияларды орындайтын жалпы мемлекеттік мәнін мойындау;

2) ормандарды тұрақты дамыту (Қазақстан Республикасының орманды аумақтарын тұрақты ұлғайту);

3) ормандардың, мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің, мәдени және табиғи мұраның биологиялық әралуандығын сақтау;

4) ормандарды көп мақсатқа пайдалану;

5) орман ресурстарын ұтымды, үздіксіз, сарқылмайтындай етіп пайдалану;

6) орман қорын күзету, қорғау, пайдалану, ормандарды молықтыру мен орман өсіру саласындағы мемлекеттік реттеу, бақылау және қадағалау;

7) басты мақсатта пайдалану үшін ағаш кесу мен алынған сүректі қайта өңдеуді жүзеге асыру функцияларынан орман пайдалануды реттеу функцияларының ара-жігін ажырату;

8) Қазақстан Республикасының орман заңдарын бұздан келтірілген залалдың орнын толтыру;

9) орман ресурстарын ақылы пайдалану;

10) орман қорының жай-күйі туралы ақпараттың қолжетімділігі;

11) халықтың және қоғамдық бірлестіктердің орман қорын күзетуге және қорғауға қатысу принциптеріне негізделеді.

Қазақстан Республикасының аумағындағы барлық орман, сондай-ақ орман өсімдіктері өспейтін, бірақ орман шаруашылығының қажеттеріне арналған орман қорының жерлері Қазақстан Республикасының орман қорын (бұдан әрі – орман қоры) құрайды.

Бақылау сұрақтары:

1) Судың құқықтық режимінің түсінігі мен жалпы сипаттамасы.

2) Қазақстан Республикасының Су кодексі және суларды ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ететін басқа да заңдар.

3) Қазақстан Республикасы су заңдарының мақсаттары мен міндеттері.

4) Қазақстан Республикасы орман қорының түсінігі мен құрамы және оның жеке бөліктерінің құқықтық режимі.

5) Ормандардың құқықтық режимдерінің түсінігі және жалпы сипаттамасы.

6) Ормандарды ұтымды пайдалануды және қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік құқықтық механизмі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 02.01.2021 ж.

2. Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.

3. Қазақстан Республикасының Орман кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 шілдедегі N477 кодексі.

4. Қазақстан Республикасының Су кодексі. Қазақстан Республикасының 2025 жылғы 9 сәуірдегі № 178-VIII ҚРЗ Кодексі.

Тақырып 13. Жануарлар дүниесінің экологиялық-құқықтық режимі және оларды қорғау.

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде жануарлар дүниесінің экологиялық-құқықтық режимі және оларды қорғау туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Жануарлар дүниесінің түсінігі, белгілері, атқаратын қызметі. Жануарлар дүниесін санаттарға бөлу. Жануарлар дүниесін құқықтық қорғау және қорғауға қойылатын экологиялық талаптар. Жануарлар дүниесін пайдалану түсінігі мен түрлері. Аң аулау және аң аулау шаруашылығын жүргізуді құқықтық реттеу. Аң аулауға рұқсат беру шарты мен тәртібі. Балық аулау мен балық шаруашылығын ұйымдастыруды және жүргізуді құқықтық реттеу. Жануарлар дүниесін ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік құқықтық механизм. Жануарлар дүниесін пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік басқару мен бақылау. Балық аулау мен балық шаруашылығын ұйымдастыруды және жүргізуді құқықтық реттеу. Жануарлар дүниесіне келтірілген зиянды өтеу, жануарлар дүниесін қорғау және пайдалану туралы заңдарды бұзғаны үшін жауаптылық. Қазақстан Республикасының Қызыл кітабы, жануарлар дүниесін қорғаудағы ролі.

Жануарлар дүниесінің түсінігі, белгілері, атқаратын қызметі. Жануарлар дүниесі қоршаған ортаның құраушы бөлігі және экологиялық жүйе шынжырының бөлінбес тізбегі болып табылады. Ол қарапайым қауымдастықтардың жұмыс істеуіне, топырақтың құрылымы мен табиғи өнімділігіне, өсімдік жамылғысының, судың биологиялық құрамының қалыптасуына және жалпы қоршаған ортаның сапасына белсенді әсер ететін, табиғат энергиясы мен заттар алмасу процесінің қажетті құрамдасы болып табылады. Жануарлар – құрғақта, суда, атмосферада және топырақта табиғи еркіндік жағдайында болатын жабайы жануарлар (сүтқоректілер, құстар, бауырымен жорғалаушылар, қосмекенділер, балықтар, моллюскалар, жәндіктер және тағы басқалары). Жануарлар дүниесі – Қазақстан Республикасының аумағын тұрақты немесе уақытша мекендейтін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының құрлықтағы қайраңының және айрықша экономикалық аймағының табиғи ресурстарына жататын жануарлар жиынтығы болып табылады. Ауыл шаруашылығы, өзге үй жануарлары, сонымен қатар қоршаған ортадан бөлініп алынған жабайы жануарлар, шаруашылық, мәдени және өзге мақсаттарда еркін емес немес жартылай еркіндікте ұсталатын жануарларды пайдалану, қорғау және өсімін молайту қатынастары Қазақстан Республикасының өзге заңдарымен реттеледі. Осыдан келесі қорытынды жасап, жануарлар дүниесінің келесі белгілерін бөліп ажыратуға болады:

1) Жануарлар дүниесінің пайда болуының табиғи түрде жүзеге асырылуы: жабайы жануарлар – адам баласының көмегінсіз, әрекеті мен ықпалынсыз пайда болатын, өмір сүретін табиғаттың табиғи өнімі, тірі табиғи денелер. Әрине, қазіргі уақытта адам баласының көмегімен жануарлар дүниесін бір орыннан екінші орынға ығыстыру немесе көшіп кетуіне мүмкіндік жасау сияқты әрекеттер орын алғанымен, жануарлар дүниесі көп жағдайда адам көмегінсіз өмір сүреді.

2) «Қолға үйретілмегендік» белгісі, құқықтық қорғау объектісі – қолға үйретілген, үй жануарлары емес, жабайы жануарлар.

3) Жануарлардың табиғи еркіндік жағдайында болуы, яғни адам баласымен шектелмеген кеңістікте болуы, табиғи ортамен тығыз байланыста болуы. Жануарлар дүниесінің табиғи еркіндікті жоғалтуы, олардың жабайы фауна қорының қатарынан шығып, құқықтық режимінің өзгеруіне әкеліп соғады.

4) Өмір сүру қабілетінің болуы. Жабайы жануарлар тірі болған жағдайда ғана оларға экологиялық заңнама нормалары әрекет етіп реттелуіне жатады. Ал өлі жануарлар тауарлық-материалдық құндылық ретінде танылып азаматтық құқық нормаларымен реттеледі.

5) Жануарлар дүниесінің еркін көші-қон жағдайында болуы. Қазақстан Республикасының осы саладағы қолданыстағы заңнамасымен Қазақстан Республикасының аумағын тұрақты немесе уақытша мекендейтін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының құрлықтағы қайраңының және айрықша экономикалық аймағының табиғи ресурстарына жататын жануарлардың құқықтық жағдайы реттеліп отырады. Сол себептен жабайы жануарлар Қазақстан Республикасының шекарасын еркін түрде кесіп өтіп, сол сияқты қайтып келуіне жол беріледі. Жануарлар дүниесінің бұл ерекшелігі – олардың Қазақстан аумағында болған жағдайда ғана, мемлекет заңнамасының реттелу пәні болатындығын білдіреді.

Жануарлар дүниесін санаттарға бөлу. Жануарлар дүниесі өзінің нысаналы мақсатына қарай келесі түрлерге бөлінеді:

1) жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлері;
2) жануарлардың аң аулау объектілері болып табылатын түрлері;
3) жануарлардың балық аулау объектілері болып табылатын түрлері;
4) жануарлардың өзге де шаруашылық мақсаттарда (аң аулау мен балық аулаудан басқа) пайдаланылатын түрлері;

5) жануарлардың шаруашылық мақсаттарда пайдаланылмайтын, бірақ экологиялық, мәдени және өзге де құндылығы бар түрлері;

6) жануарлардың халықтың денсаулығын сақтау, ауыл шаруашылығы және басқа да үй жануарларын аурудан алдын ала қорғау, қоршаған ортаға зиян келтіруін болдырмау, ауыл шаруашылығы қызметіне айтарлықтай зиян келтіру қаупінің алдын алу мақсатында саны реттелуге тиіс түрлері.

Жануарлар дүниесінің мұндай санаттарға бөлінуі – өте маңызды болып табылады. Жануарлар дүниесінің әрбір санаты үшін ерекше қорғау режимі белгіленген. Мысалы: жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлері аңшылық пен балық аулау объектісі болып табылмайды. Қызыл кітапқа енгізілген, т.с.с.

Жануарлар дүниесін құқықтық қорғау. 09 шілде 2004 жылғы Қазақстан Республикасының «Жануарлар дүниесін қорғау, молайту және пайдалану» туралы заңына сәйкес жануарлар дүниесін қорғау – жануарлар дүниесін, олар мекендейтін ортаны және биологиялық саналуандылықты сақтауға, жануарлар дүниесі объектілерін орнықты пайдалану мен өсімін молайтуға бағытталған қызмет, сондай-ақ жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен оларға қарсы күрес жөніндегі іс-шаралар кешені болып табылады. Ал, жануарлар дүниесінің мекендеу ортасын қорғау – табиғи еркіндік жағдайында жануарлар дүниесі объектілерінің орнықты тіршілік ету және өсімін молайту шарттарын сақтауға немесе қалпына келтіруге бағытталған қызмет болып табылады.

Жануарлар дүниесін қорғау:

- 1) жануарлар дүниесі объектілерін қорғау, өсімін молайту және пайдалану жөніндегі қағидаларды, нормалар мен нормативтерді белгілеу және сақтау;
- 2) жануарлар дүниесін пайдалануға шектеулер мен тыйым салулар белгілеу;
- 3) жануарлардың бағалы, сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерін қорғау;
- 4) жануарлар дүниесін пайдаланудың белгіленген ережелерін бұзуды болдырмау;
- 5) жануарлар мекендейтін ортаны қорғауды, олардың көбею жағдайларын, өріс аудару жолдары мен шоғырлану орындарын ұйымдастыру;
- 6) жануарлар дүниесін пайдаланушыларға жануарлар дүниесі объектілерін қорғау жөніндегі міндеттерді жүктей отырып, аумақтарды, акваторияларды бекітіп беру;
- 7) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру;
- 8) жануарлар түрлерін жасанды түрде өсіру;
- 9) жануарлар ауырған жағдайда, дүлей зілзала кезінде және басқа себептер салдарынан қырылу қаупі төнген жағдайларда оларға көмек көрсету;
- 10) жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру;
- 11) жануарлар дүниесі объектілерін қорғау және орнықты пайдалану идеяларын насихаттау;
- 12) жеке және заңды тұлғалардың жануарлар дүниесін қорғау жөніндегі қызметін ынталандыру;
- 13) азаматтарды жануарлар дүниесіне ізгілікті және ұқыпты қарау рухында тәрбиелеу жолымен жүзеге асырылады.

Бақылау сұрақтары:

1. Жануарлар дүниесінің түсінігі, белгілері, атқаратын қызметі. Жануарлар дүниесін санаттарға бөлу.
2. Жануарлар дүниесін құқықтық қорғау және қорғауға қойылатын экологиялық талаптар.
3. Жануарлар дүниесін пайдалану, түсінігі мен түрлері.
4. Аң аулау және аң аулау шаруашылығын жүргізуді құқықтық реттеу.
5. Аң аулауға рұқсат беру шарты мен тәртібі. Балық аулау мен балық шаруашылығын ұйымдастыруды және жүргізуді құқықтық реттеу.
6. Жануарлар дүниесін ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік құқықтық механизм.
7. Жануарлар дүниесін пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік басқару мен бақылау.
8. Балық аулау мен балық шаруашылығын ұйымдастыруды және жүргізуді құқықтық реттеу.
9. Жануарлар дүниесіне келтірілген зиянды өтеу, жануарлар дүниесін қорғау және пайдалану туралы заңдарды бұзғаны үшін жауаптылық.
10. Қазақстан Республикасының Қызыл кітабы, жануарлар дүниесін қорғаудағы ролі.

Қолдануға ұсынылған әдебиеттер:

1. Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N593 Заңы.
2. Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылау мен қадағалауды жүзеге асыратын уәкілетті орган мен оның аумақтық бөлімшелерінің лауазымды адамдарының, сондай-ақ мемлекеттік мекемелер мен ұйымдардың жануарлар дүниесін тікелей қорғауды жүзеге асыратын, айырым белгілері бар (погондарсыз) нысанды киімді киюге құқығы бар жұмыскерлерінің тізбесін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а. 2015 жылғы 25 ақпандағы №18-04/128 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 27 наурызда №10546 тіркелді.
3. Жануарлар дүниесін мемлекеттік қорғау туралы ережені бекіту туралы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің м.а. 2015 жылғы 27 ақпандағы № 18-03/146 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 10 сәуірде №10700 тіркелді.

Тақырып 14. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құқықтық реттеу.

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құқықтық реттеу туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Ерекше қорғалатын табиғи объектілер түсінігі, негізгі принциптері және құрамы. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспорты. Мемлекеттік табиғи қорықтардың құқықтық режимі және негізгі қызметі. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер ұғымы, құқықтық режимі және олардың негізгі қызметі. Мемлекеттік табиғи резерваттардың және биосфералық резерваттар құқықтық режимі. Мемлекеттік зоологиялық парктер, мемлекеттік ботаникалық бақ, дендрологиялық бақтардың құқықтық режимі. Мемлекеттік табиғат ескерткіштердің құқықтық режимі. Мемлекеттік табиғи қаумалдар, жіктелуі және құқықтық режимі. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар.

Ерекше қорғалатын табиғи аймақтардың түсінігі, негізгі принциптері және құрамы. Қазақстан Республикасының ерекше қорғалатын табиғи аймақтар және мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілері туралы заңнамасы Қазақстан Республикасы Конституциясына негізделеді және «ҚР ерекше қорғалатын табиғи аймақтар туралы» заңынан, ҚР Экологиялық кодексінен және басқа да нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Бұл заңдар ерекше қорғалатын табиғи аймақтарды және мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін құру, кеңейту, қорғау, қалпына келтіру, орнықты пайдалану және басқару жөніндегі қоғамдық қатынастарды реттеп отырады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақ – ерекше қорғау режимі белгіленген мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілері бар жер учаскелері, су объектілері және олардың үстіндегі әуе кеңістігі. Ерекше қорғалатын табиғи аймақтар және ондағы экологиялық, ғылыми, мәдени маңызы бар қоршаған орта объектілері ҚР ұлттық құндылығы болып табылады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы негізгі принциптер:

1) биологиялық саналуандықты, бірегей және типтік ландшафтарды сақтау мен қалпына келтіруді қамтамасыз ететін экологиялық желінің базалық құрамдас бөлігі ретінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесін дамыту;

2) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы мемлекеттік реттеу, бақылау және қадағалау;

3) мемлекеттік табиғи-қорық қоры мен табиғи экологиялық жүйелерді сақтау;

4) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды ғылымды, мәдениетті, оқу-ағартуды, білім беруді, туризмді дамыту мақсаттарында пайдалану;

5) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдаланудың ақылы болуы;

6) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылық;

7) жеке және заңды тұлғалардың ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы міндеттерді шешуге қатысуы;

8) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы ақпараттың қолжетімділігі;

9) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы халықаралық ынтымақтастық;

10) үйлестіру кеңестерінің ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы міндеттерді шешуге қатысуы болып табылады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің маңыздылығына байланысты республикалық немесе жергілікті маңызы бар санаттарға жатқызылады.

Республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрылу мақсаттарына және қорғалу режимінің түрлеріне байланысты мынадай түрлерге бөлінеді:

1) мемлекеттік табиғи қорықтар;

2) мемлекеттік ұлттық табиғи парктер;

3) мемлекеттік табиғи резерваттар;

4) мемлекеттік зоологиялық парктер;

5) мемлекеттік ботаникалық бақтар;

6) мемлекеттік дендрологиялық парктер;

7) мемлекеттік табиғат ескерткіштері;

8) мемлекеттік табиғи қаумалдар;

9) мемлекеттік қорық аймақтары.

3. Жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрылу мақсаттарына және қорғалу режимінің түрлеріне байланысты мынадай түрлерге бөлінеді:

1) мемлекеттік өңірлік табиғи парктер;

2) мемлекеттік зоологиялық парктер;

3) мемлекеттік ботаникалық бақтар;

4) мемлекеттік дендрологиялық парктер;

5) мемлекеттік табиғат ескерткіштері;

6) мемлекеттік табиғи қаумалдар.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспорты.

Қарауында ерекше қорғалатын табиғи аумақтар бар мемлекеттік органдар әрбір осындай аумақ бойынша белгіленген үлгідегі паспортты толтырады және оны уәкілетті органда тіркейді.

Тіркелген паспорттың әрбір данасы түпнұсқа болып табылады.

Республикалық және жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың паспорттарын

әзірлеу және тіркеу (қайта тіркеу) қағидаларын уәкілетті орган бекітеді.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспортында:

- 1) түрі мен санаты көрсетілген ерекше қорғалатын табиғи аумақтың атауы;
- 2) ерекше қорғалатын табиғи аумақты құру немесе кеңейту жөніндегі мемлекеттік орган актісінің атауы, нөмірі және қабылданған күні;
- 3) қарауында ерекше қорғалатын табиғи аумақ бар мемлекеттік органның атауы;
- 4) заңды тұлға мәртебесі жоқ ерекше қорғалатын табиғи аумақты қорғау жүктелген ұйымның атауы;
- 5) ерекше қорғалатын табиғи аумақтың туристік инфрақұрылымы, географиялық координаттары, шекарасының сипаттамасы, аумағының көлемі және күзет аймағы көрсетілген карта-схемасымен бірге орналасқан жері;
- 6) ерекше қорғалатын табиғи аумақта орналасқан мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің сандық және сапалық сипаттамасымен бірге олардың тізбесі;
- 7) ерекше қорғалатын табиғи аумақтың функционалдық аймақтары және олардың күзет режимі түрлері, жер учаскелерінің аралас меншік иелері мен жер пайдаланушылар, олардың күзет аймағындағы табиғат пайдалану жөніндегі міндеттемелері мен ауыртпалықтары туралы мәліметтер;
- 8) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда қызметтің рұқсат етілген және тыйым салынған түрлері, сондай-ақ жекелеген қызмет түрлеріне қойылған шектеулер;
- 9) келіп көру ережесі, жұмыс режимі, рекреациялық жүктеме көрсетіледі.

Түріне және функционалдық аймақтарға бөлінуіне байланысты бүкіл ерекше қорғалатын табиғи аумақта немесе оның арнайы бөлінген аймақтары мен учаскелерінде мынадай күзет режимінің түрлері енгізіледі:

- 1) кез келген шаруашылық қызметке, сондай-ақ мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілерінің табиғи жай-күйін бұзатын өзге де қызметке тыйым салуды көздейтін қорық режимі;
- 2) шаруашылық және өзге қызметтің жекелеген түрлеріне белгілі бір мерзімге немесе маусымдар бойынша толық тыйым салуды немесе шектеуді көздейтін қаумалдық режим;
- 3) табиғи кешендерді шектеулі пайдалануды, сондай-ақ жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың шаруашылық қызметтің дәстүрлі түрлерін мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілеріне зиянды әсер етпейтін тәсілдермен және әдістермен жүргізуін көздейтін шаруашылық қызметтің реттелмелі режимі.

Қоршаған ортаға зиянды әсерлердің алдын алу және оларды жою мақсатында ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда күзету мен қорғау жүргізілуі мүмкін.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Ерекше қорғалатын табиғи объектілер түсінігі, негізгі принциптері және құрамы.
- 2) Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың паспорты.
- 3) Мемлекеттік табиғи қорықтардың құқықтық режимі және негізгі қызметі.
- 4) Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер ұғымы, құқықтық режимі және олардың негізгі қызметі.
- 5) Мемлекеттік табиғи резерваттардың және биосфералық резерваттар құқықтық режимі.
- 6) Мемлекеттік зоологиялық парктер, мемлекеттік ботаникалық бақ, дендрологиялық бақтардың құқықтық режимі.
- 7) Мемлекеттік табиғат ескерткіштердің құқықтық режимі.
- 8) Мемлекеттік табиғи қаумалдар, жіктелуі және құқықтық режимі.
- 9) Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1) Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 02.01.2021 ж.
- 2) Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.
- 3) Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы.- Алматы, 2005.
- 4) Күлтелеев С.Т. Экологическое право Республики Казахстан: учебное пособие. – Алматы: «NURPRESS», 2011. – 432 с.

«Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі N175 заңы.

Тақырып 15. Қоршаған ортаны халықаралық-құқықтық қорғау. ЮНЕСКО Халықаралық ұйымының қоршаған ортаны қорғаудағы ролі

Сабақтың мақсаты мен міндеті: жалпы студенттерде қоршаған ортаны халықаралық-құқықтық қорғау туралы түсініктерін қалыптастыру.

Негізгі сұрақтар:

Халықаралық экологиялық құқықтың түсінігі. Қоршаған ортаны халықаралық-құқықтық қорғаудың түсінігі және жалпы сипаттамасы. Халықаралық экологиялық құқықтың пәні. Халықаралық экологиялық құқықтың қағидалары. Халықаралық экологиялық құқықтың қайнар көздері. Табиғи ортаны қорғау саласындағы халықаралық келісімдер, конвенциялар, шарттар. Халықаралық экологиялық ұйымдардың

қоршаған ортаны қорғаудағы ролі мен маңыздылығы. Қоршаған ортаны халықаралық қорғауға Қазақстан Республикасының қатысу нысандары.

Халықаралық экологиялық құқықтың түсінігі.

Адамдардың табиғатқа барған сайын тигізер әсері соншалық, қоршаған ортаны қорғау мәселесі адамдардың өмірін де сақтаумен байланысты болып отыр. Осыған байланысты саяси, экономикалық, идеологиялық және құқықтық тәсілдерді пайдалана отырып, экологиялық мәселені шешу басты сауал болып отыр.

Экологиялық мәселелерді шешу тек бір ғана мемлекеттің немесе елдің қарастыруымен шектелмейді, ол – бүкіл әлемдік сипатқа ие. Әлемдік экологиялық проблемаларды шешу қажеттігі – халықаралық ұйымдарға бірігу, халықаралық қарым-қатынсты дамытумен тығыз байланысты.

Қоршаған ортаны қорғауға байланысты әлемдік тұрғыдан табиғатты қорғау барынша көп мемлекеттердің өзара тығыз қатынас орнатпайынша мүмкін емес. Табиғат баршаға ортақ, оның заңы жалпыға тән. Ол мемлекеттік немесе әкімшілік территориялық шектеуді білмейді. Ұлттық тұрғыдан табиғатты қорғауға байланысты іс-әрекеттер жасау, сонымен қатар басқа да ұлттар мен халықтардың іс-әрекеттерімен үндес болуы керек.

Әлемдік қоғамдастық табиғатты қорғауға байланысты үлкен үлес қосады, өз үлесін сонымен бірге Қазақстан Республикасы да қосуда. Қазақстан Республикасының Конституциясында былай делінген: «жалпыға тән халықаралық нормалар мен қағидалардың, халықаралық шарттардың Республика заңдарынан басымдығы болады».

Қазақстан Республикасы халықаралық қоғамдастықтың толыққанды мүшесі болып табылады. Қазақстан қоршаған ортаны қорғау аясында табиғатты қорғау мәселелері бойынша басқа мемлекеттермен белсенді өзара әрекеттер жасауда. Біріккен Ұлттар Ұйымының толыққанды мүшесі ретінде Қазақстан табиғатты қорғауға байланысты басқа да мемлекеттермен бірігіп нәтижелі әрекеттер жасауда. Қазақстан 1992 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының «Дүниежүзілік конференцияларды тұрақты дамыту» жөніндегі Рио-де-Жанейро декларациясына қол қойды. Ол декларацияда қоршаған ортаны қорғау және дамыту мәселесі, оның ішінде табиғаты тез бұзылуға тән мемлекеттер қарастырылған. Бұл мемлекеттер әлемдік тұрғыдан экологиялық проблемаларды шешу жөніндегі қорғауды қажет етеді.

1992 жылы бекітілген Рио-де-Жанейро декларациясында тұрақты дамудың принциптерінің негізгі бағыттары ретінде:

Халықаралық келісімдердің практикалық тұрғыда жүзеге асуы;

Қоршаған табиғи ортаны бағалаудың сапасы мен бақылаудың жалпыға ортақ әдісін, критерийін және процедурасын шығару;

Экологиялық зерттеуді барынша жетілдіру;

Экологиялық мәселелерді шешу кезінде халықаралық тәжірибелерді қолдану;

Экологиялық бағдарламалар мен тұжырымдамаларды қаржыландыруда халықаралық ұйымдардан қаржы тарту болып табылады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа қатысуы мынадай:

- 1) адамның өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғау;
- 2) орнықты дамуға қол жеткізу;
- 3) Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы мүдделерін қорғау;
- 4) трансшекаралық ластануларды болғызбау, оларды азайту және бақылау;
- 5) еркін халықаралық сауда мен инвестицияларды экологиялық стандарттар мен талаптарды сақтау негізінде дамыту және қолдау;
- 6) төтенше экологиялық жағдайлар болғанда халықаралық көмек көрсету;
- 7) трансшекаралық және өңірлік экологиялық проблемаларды шешу үшін халықаралық құқықтың нормалары мен принциптерін қолдану;
- 8) қоршаған ортаны қорғау және орнықты даму саласындағы халықаралық бастамаларға қатысу басымдықтарына негізделеді.

Қазақстан Республикасының халықаралық қатынастарды барынша дамыту үшін қабылданатын барлық бағдарламалар мен тұжырымдарда халықаралық қарым-қатынас мәселелерін алдыға қойған жөн. Осы айтылғандардың барлығы тағы да халықаралық тұрғыда қоршаған табиғи ортаны қорғау қажеттігін көрсетеді. Халықаралық әріптестіктің қалыптасып серпінді дамыған бағыты болып – қоршаған табиғи ортаны халықаралық құқықтық қорғау болып табылады.

Сонымен халықаралық экологиялық құқық дегеніміз – субъектілердің қоршаған табиғи ортаны ұтымды пайдалану және оны қорғауға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейтін халықаралық құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады.

Халықаралық экологиялық құқықтың пәні.

Халықаралық экологиялық құқықтың өзіндік құқықтық реттеу пәні – ол халықаралық экологиялық қатынастар, яғни олар өзінің мазмұны бойынша басқа қатынастардан, әсіресе ішкі заңнамадан халықаралық

әріптестік бойынша ажыратылады. Жалпыға тән халықаралық құқықтық нормалар мен қағидалардан берілген құқықтық құрылым экологиялық құқықтық қатнастарды реттеуде өзгешелігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар өзіндік қайнар көздердің болуы да ерекшелендіреді олардың қатарына конвенция, шарт, келісім, халықаралық ұйымдардың резолюциясы және тағы басқалар жатады.

Егер ішкі экологиялық құқық тек бір ғана мемлекеттің еркін білдірсе, ол халықаралық экологиялық құқық өзара ортақ екі немесе одан да көп мемлекеттердің не халықаралық ұйымдардың еркін білдіреді. Екеуінің бір-біріне түйісуі кезінде басымдық, әрине, халықаралық экологиялық құқықтың нормаларына беріледі.

Қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық құқықтың пәндік ерекшеліктері ретінде мыналарды белгілеуге болады:

Қоршаған ортаға әсерін тигізетін зияндарды шектеу;

Табиғи ресурстарды пайдаланудың экономикалық жағынан мақсаттылығы;

Ескерткіштерді халықаралық құқықтық қорғау;

Мемлекеттің қоршаған ортаға байланысты ғылыми-техникалық құрылыстарын реттеу.

Қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы мемлекетаралық ынтымақтастықтың тетігі Қазақстан Республикасының халықаралық шарттар жөніндегі міндеттемелерге сәйкес мынадай халықаралық және трансшекаралық рәсімдерге:

- 1) экологиялық ақпараттың деректерін алмасу;
- 2) келісілген талаптар мен стандарттар негізінде қоршаған ортаның бірлескен мониторингін жүргізу;
- 3) халықаралық маңызы бар биологиялық түрлер мен табиғи объектілерді анықтау және сақтау;
- 4) қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық реттеу нысанасы болып табылатын белгілі бір қызмет түрлерін жүзеге асыруға алдын ала негізделген келісім алу;
- 5) қоршаған орта мен адам денсаулығына ықтимал қатер төндіретін белгілі бір қызмет түрлеріне қатысты арнаулы рұқсаттар беру;
- 6) қоршаған ортаға әсерді бірлесіп нормалау және оларды қолданудың тиімділігін бағалау;
- 7) қоршаған ортаға әсерді трансшекаралық бағалау;
- 8) трансшекаралық әсердің ықтимал қаупі болған кезде төтенше жағдайлар туралы хабарлау;
- 9) трансшекаралық әсердің қаупі болатын төтенше жағдайлар кезінде басқа мемлекеттердің сұрауы бойынша көмек көрсету, оған қоса тиісті бірлесіп назар аудару жоспарларын әзірлеу;
- 10) халықаралық міндеттемелердің орындалғаны туралы ұлттық баяндамалар әзірлеу және ұсыну;
- 11) арнайы уәкілетті халықаралық ұйымдар жүргізетін халықаралық шарттар жөніндегі міндеттемелердің сақталуын бағалау;
- 12) басқа мемлекеттердің немесе Қазақстан Республикасынан тысқары жатқан аудандардың қоршаған ортасына залал келтіргені үшін жауапкершілік шараларын қолдану рәсімдеріне қатысуын көздейді.

Халықаралық экологиялық құқықтың қағидалары.

Әрбір құқық саласының өзіне тән ерекшелігінің бірі – оның алдыға қайған мақсаттарына жету үшін белгілі бір бағыт-бағдар ұстану болып табылады. Ол бағыт-бағдар – қағида болып табылады. «Принцип» латын тілінен аударғанда негіз, бастама деген мағына білдіреді. Халықаралық экологиялық құқықтың қағидалары дегеніміз – субъектілердің қарым-қатынасын реттейтін заңда бекітілген халықаралық экологиялық құқықтың бастауы.

Халықаралық экологиялық құқықтың қағидасы – барлық субъектілерге міндетті болып табылатын халықаралық экологиялық құқықтық норма.

Әрбір мемлекет өзінің қоршаған ортасына байланысты кез келген әрекет жасаған мезгілде өзінің қағидаларымен қатар жалпыға ортақ халықаралық экологиялық қағидаларды басшылыққа алғаны жөн. Бір мемлекеттің зиянды әрекеті басқа мемлекеттің де қоршаған табиғи ортасына әсер ететіндігін ұмытпау керек. Бұл жерде негізгі басшылыққа алынатын қағидалар ретінде мыналар болады: мемлекеттің егемендігін сыйлау, мемлекеттердің теңдігі, территориялық қол сұғылмаушылығы және тұтастығы, өзара әріптестік, халықаралық дауларды бей-

біт жолмен шешу, халықаралық құқықтық жауапкершілік. Халықаралық деңгейде қағидалардың алғашқы көрініс табуы ол 1972 жылы «Адамды қоршаған табиғи орта мәселесі туралы» Стокгольм декларациясында баяндалған болатын. Онда негізгі үш қағида баяндалған:

Біріншісі – кез келген мемлекет өз ресурстарын ұлттық саясатқа сәйкес жүзеге асыруына құқылы, бірақ ол басқа мемлекеттердің қоршаған табиғи ортасына зиянды болмауы керек;

Екінші қағида – кез келген табиғи ресурс ауа, табиғи байлық, жер, су, флора, фауна және тағы басқалар бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін сақталып пайдалануы керек;

Үшінші қағида ол – сарқылатын табиғи ресурстар барынша үнемді және халықаралық деңгейде барынша пайда әкелуі керек;

Бұдан басқа қағидалардың қатарына – 1988 жылы 28 қазанда БҰҰ-мен мақұлданған «Дүниежүзілік табиғат хартиясы», БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының 45 сессиясында мақұлданған «Жаһандық климатты бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін сақтау» резолюциясы және тағы да басқа конвенцияларда әртүрлі қағидалар көрініс тапқан.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Қоршаған ортаны халықаралық-құқықтық қорғаудың түсінігі және жалпы сипаттамасы.
- 2) Халықаралық табиғатты қорғау объектілері мен субъектілері.
- 3) Табиғи ортаны қорғау саласындағы халықаралық келісімдер, конвенциялар, шарттар, қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық мемлекеттік-құқықтық механизмі.
- 4) Қоршаған ортаны халықаралық қорғауға Қазақстан Республикасының қатысу нысандары.

Қолданылған әдебиеттер:

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 02.01.2021 ж.

Айғаринова Г.Т. Джангабулова Г.Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: оқу құралы / Г.Т. Айғаринова, А.Қ. Жанғабұлова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 448 б.

Күлтелеев, С. Т. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. Жалпы және Ерекше бөлімі: оқулық / С.Т. Күлтелеев, Е.Ш. Рахметов. – Алматы : HAS, 2008. – 325 б.

Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы.- Алматы, 2005.